

Г. І. Савонова

**УРОКИ ІСТОРІЇ
КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ:
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
7 КЛАС**

Навчально-методичний посібник

Харків
«Друкарня Мадрид»
2017

УДК 373.3/.5.016

ББК 74.266.3

С 13

*Рекомендовано до друку вченою радою
Луганського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
(протокол № 5 від 24.11.2017)*

Рецензенти:

Михальський І. С., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»;

Кондратенко О. В., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, суспільно-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Савонова Г. І.

С 13 Уроки історії культурологічного спрямування: історія України, всесвітня історія. 7 клас. — Харків : «Друкарня Мадрид», 2017. — 184 с.

ISBN 978-617-7470-84-6

У посібнику надані методичні рекомендації щодо викладання тематик дисциплін «Історія України», «Всесвітня історія» культурологічного спрямування для семикласників. Методичні рекомендації оформлені як розробки основної частини уроків культурологічного спрямування та мають логічну структуру викладання історії в базових школах з урахуванням оновлених навчальних програм МОН України та Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа».

Для зручності вчителя в посібнику містяться перелік рекомендованої літератури для вчителів, а також глосарій основних понять тематик культурологічного спрямування.

Посібник адресований вчителям, що викладають історію в 7 класах, як помічник у проведенні уроків з культурологічних тематик.

УДК 373.3/.5.016

ББК 74.266.3

ISBN 978-617-7470-84-6

© Луганський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти, 2017
© «Друкарня Мадрид», 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
I. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКЛАДАННЯ ТЕМАТИК КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ.....	10
КУРС «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»	10
1. Культура Русі наприкінці X – у 1-й половині XI століття.....	10
2. Соціально-політичний устрій та господарське життя за часів розквіту Русі.....	20
3. Роль християнської релігії та церкви в становленні Русі та світогляді слов'ян.	29
4. Культура Русі-України в 2-й половині XI – 1-й половини XIII ст.	39
5. Культура Галицько-Волинської держави.	48
6. Господарське життя України в 2-й половині XIV–XV ст.	58
7. Культура України XIV–XV ст.	64
КУРС «ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ»	81
1. Людина в Середньовіччі.	81
2. Середньовічне європейське суспільство.....	90
3. Роль церкви в розвитку середньовічного суспільства... ..	99
4. Культура середньовічної Європи.....	110
5. Раннє Відродження та цінності гуманізму	122
6. Культура Візантії	137
7. Арабо-мусульманська культура	145
II. ГЛОСАРІЙ	161
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	180

ВСТУП

Сучасні світові глобалізаційні процеси є передумовою змін відповідно до нових парадигм існування в умовах «відкритих дверей». Освітні тенденції розвинених країн направлені першою чергою на формування щасливої особистості, здатної до відносин із суспільством на засадах партнерства та гуманістичних принципів. Мета освіти змінюється, адже нове покоління школярів здатні самостійно без допомоги вчителя знаходити необхідну їм для життя інформацію, тому освіта, ще вже не просто трубопровід знань від пункту А — учителя, до пункту Б — учня. Закони механіки не допоможуть у прогнозуванні можливості розвитку компетентностей учня, коли він уже сам хоче вирішувати, коли й які знання йому потрібні, але не має свободи вибору, а отже фактично не несе відповідальності за власні вчинки.

В Україні розпочинається процес реформування освіти на позиціях євроінтеграції, адже сучасний стан освіти в країні не відповідає тим змінам, що відбуваються в усіх сферах життя. Академічні знання, які отримують наші діти в школі, на жаль, не готують їх до цих змін. Наука відірвана від освіти, а освіта — від реальних повсякденних проблем людей. Сучасні учні визначають нашу систему освіти як нудний процес, направлений на запам'ятовування великої кількості інформації, більшість з якої не знадобиться в подальшому житті. Україні потрібні значні нормативно-правові та організаційно-управлінські зміни в галузі освіти, але до цих змін має бути готове суспільство й щонайперше — учителі. Уже розпочався процес перепідготовки вчителів початкової ланки до впровадження нових принципів освіти в рамках Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 р. Переосмислення роботи вчителів відбувається й у базовій та старшій школі. Згідно з Концепцією «Нова українська школа» вчитель отримує можливості самостійно вирішувати, як саме вчити учнів, як організовувати урочний процес максимально комфортно для всіх учасників освітнього процесу, адже саме вчитель працює з дітьми майже кожен день і знає їхні потреби.

У Концепції «Нова українська школа» сформована модель сучасного випускника школи як особистості, патріота та інноватора. Важливо, щоб учителі пам'ятали, що навчають та виховують молодь, яка буде жити в українському середовищі й буде особисто відповідати за розвиток нашої країни. Саме тому знання з історії необхідні майбутньому випускнику школи, оскільки допомагають формувати вільну особистість, здатну критично ставитись до інформаційних джерел, виявляти головне, правильно користуватись інформацією; що визнає загальнолюдські цінності, розуміє важливість внеску в розвиток людства кожного покоління й окремої людини, уміє приймати наявність інших поглядів, релігій, звичаїв, культур і будувати свої відносини з людьми різних культурних площин на засадах партнерства.

Значним компонентом шкільних історичних дисциплін є не тільки політико-соціальний, але й культурологічний аспект. Важливо, щоб учні навчилися усвідомлювати, що люди протягом свого розвитку не тільки воювали та мирились, розвивали економіку та переживали економічні кризи, але й створювали культурні шедеври, прикрашали своє життя, шукали засоби для полегшення щоденної праці, закохувались і писали повні пристрасті твори, розмірковували про стан речей, досліджували довкілля, створювали модні тенденції в одязі та побуті, розробляли морально-етичні правила поведінки, урешті-решт жили, народжували дітей, передавали їм свої знання й усі разом намагались створити кращий світ. Саме ці аспекти історії вивчає така наука, як культурологія.

У пропонованому науково-методичному посібнику представлено авторське бачення викладення уроків історії культурологічного спрямування за програмою для учнів 7-х класів. Матеріал посібника систематизований у 14 тем, які вивчаються (або елементи цих тем) на уроках історії. Матеріал посібника має тільки рекомендації щодо викладання уроків культурологічного спрямування й не містить повністю готових розробок навчальних занять, оскільки педагоги самостійно розробляють теми, обирають методики та форми проведення уроків.

У посібнику значна увага приділяється груповій роботі учнів, роботі з ілюстративним матеріалом, зі схемами, таблицями, різними інформаційними джерелами. У збірнику пропонуються різні методи роботи: деякі з них є класичними, деякі — авторськими. Роз'яснення авторських методів виділені курсивом. Матеріал для розкриття тем культурологічного спрямування достатньо великий і не є обов'язковим для впровадження на одному уроці. Автор посібника рекомендує обговорювати з учнями час виконання групових завдань, при цьому бажано, щоб учитель не був повільним спостерігачем за виконанням завдання, а й сам включався в роботу. Під час виконання групових завдань передбачається переміщення учнів у кабінеті, тому, якщо вчитель обиратиме такі форми роботи, йому слід заздалегідь продумати створення секторів для командної роботи. Варто також урахувувати, що очно-методичне забезпечення уроку має бути на належному рівні. Групові роботи потребують наявності канцелярського приладдя, карток із завданнями та інформацією, якої може не бути в підручнику, але вона необхідна для якісного виконання завдання.

Сучасний навчальний процес неможливий без уміння вчителя використовувати ІК технології на уроці та під час підготовки до навчальних занять. Пропоновані в посібнику ілюстративні матеріали бажано демонструвати на мультимедійному екрані. Попередні домашні завдання, які також мають бути на уроках учитель не тільки задає учневі, але й допомагає підготувати, що зумовить результативність відповідної частини уроку, а учитель буде партнером освітнього процесу. Демонстраційний матеріал до виступу учнів 6–8 класів бажано розробляти самому педагогові.

Важливою складовою уроку також буде використання інтерактивної дошки та відеоматеріалів. Автор посібника рекомендує відеоматеріали, які можна знайти на сайті www.youtube.com. Відповідні посилання містяться в посібнику відповідно до тематик.

Слід пам'ятати, що історичні процеси завжди були пов'язані з розвитком людства в усіх галузях, а отже, викладання історії має перебувати в тісному взаємозв'язку з іншими шкільними дисциплінами. Цікавими розминками для розуму будуть математичні

задачі, географічні дослідження, футуристичні філософські роздуми, вправи, що ілюструють зв'язок історії із сучасними літературними, кіномистецькими творами. В історії можуть бути «білі плями», коли дослідники не мають історичних джерел, щоб їх заповнити, але історичні періоди — це не бар'єри, що відділяють один етап від іншого. Яскравим прикладом цього є доба Відродження, яка відноситься багатьма дослідниками до періоду середньовіччя, хоча ніхто з них не може заперечити її особливості в розвитку людства: швидкий культурний розвиток європейських країн, інноваційність мислення геніїв Ренесансу, що стимулювало й економіко-політичний розвиток Європи, перехід від феодально-васальних до капіталістично-буржуазних відносин. Культурологічні зміни в суспільстві не завжди залежать від рівня економіки, соціальних відносин. Розвиток мистецтва, техніки, освіти породжує й зворотний процес впливу. Саме тому на уроках історії культурологічного спрямування перед учителем постає важлива задача залучити учнів до історичних процесів, допомогти їм з'ясувати, як змінили світ ті чи інші технологічні відкриття, витвори мистецтва, наукові досягнення. Значна увага в посібнику приділяється саме встановленню зв'язків між історико-культурними процесами доби середньовіччя та сучасним рівнем культури й техніки.

Слід також урахувати, що готові знання менш цінуються, ніж відкриті самостійно. Тому вчителю потрібно поступово відходити від викладення готового матеріалу (крім тих випадків, коли треба зекономити навчальний час), а більше стимулювати самостійну-пошукову діяльність учнів. Допомогою в цьому будуть ігрові методи, слова-підказки, творчі завдання, складання порівняльних таблиць, запитання від учителя, побудовані на методах дидактики. Було б добре, щоби викладення інформації вчителем займало не більше 10 хвилин протягом усього 45-хвилинного уроку. Посібник містить значну кількість матеріалу, помічену, як «розповідь учителя», але це не означає, що вчителю треба саме переказати цей матеріал учням, учитель може самостійно підібрати форми роботи з інформацією значних об'ємів.

Окрім методичних рекомендацій до викладення матеріалів культурологічного спрямування на уроках історії в 7-х класах, у посібнику міститься глосарій термінів та понять, необхідних для роботи на уроках, і перелік рекомендованої літератури, яку неважко знайти на Інтернет-ресурсах.

I. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКЛАДАННЯ ТЕМАТИК КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

Курс «Історія України»

Культура Русі наприкінці X — у 1-й половині XI століття

Наприкінці уроку учень повинен знати дату розбудови храму Святої Софії в Києві, характеризувати процес виникнення слов'янської писемності, установлювати рівень впливу Візантійської імперії на розвиток культури Київської Русі, пояснювати особливості дуалістичного світосприйняття слов'янами та проявом його в літературі й усній народній творчості, розпізнавати пам'ятки архітектури із часів Київської держави.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. Виникнення східнослов'янської писемності. Освіта й наука. Музичне мистецтво.
2. Дуалізм світосприйняття в усній народній творчості.
3. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва Київської Русі.

Ключовими словами уроку будуть: мозаїка, фреска, базиліка, ікона, графіті, книжкова мініатюра, казки, пісні, обряди, скоморохи.

1. Виникнення східнослов'янської писемності. Освіта й наука. Музичне мистецтво.

Вступне слово вчителя

Щороку 9 листопада в Україні з 1997 року завдяки ініціативі президента України Леоніда Кучми відзначається День української писемності та мови. Відповідний указ був підписаний на честь українського літописця преподобного Нестора — послідовника творців слов'янської писемності Кирила та Мефодія. Варто відзначити, що саме автора «Повісті минулих літ» Нестора Літописця вважають «батьком української словесності», але й зараз триває дослідження історії української писемності. Є варіант, що раніше на території нашої країни було кілька варіантів правопису. Слід сказати, що День української

писемності і мови не тільки офіційне державне свято, але й церковне. Перший у сучасній українській мові твір, який відповідає візантійським першоджерелам, православні назвали акафістом Богородиці Холмської.

Пригадайте, а як його прийнято відзначати в Україні. Надайте свої пропозиції щодо святкування Дня української писемності та мови.

Поміркуйте, чому виникнення писемності так важливо?

Гра «зламаний телефон»

Учитель швидко шепоче на вухо одному з учнів якесь слово, наприклад, «роздрібненість», учень повинен прошепотіти те, що почув іншому учні й так по черзі. Останній учень уголос вимовляє почуте ним. Ця звичайна дитяча забавка й продемонструє, наскільки важлива писемність для розуміння й правильної передачі інформації. Учитель може продовжити забавку, але тепер він пише слово на аркуші або використовує інтерактивну дошку: швидко показує слово учням та просить відтворити письмово, передавши смисл слова. Учні вибірково читають, що написали та як зрозуміли слово.

Увага, слово не повинно бути дуже складним за написанням та його змістом!

Далі вчитель показує написанні слова по черзі — англійською, німецькою, арабською, китайською мовами. Завдання залишається те саме — розкрити смисл слова. Скільки учнів впорються із завданням?

Питання від учителя

1. Що змінилось у завданні?
2. Чому його було виконати важко?
3. Чи буде вам зручно, коли всі люди вашого оточення будуть розмовляти та писати незрозумілою вам мовою?
4. Що вам доведеться зробити, щоб їх зрозуміти?
5. А якщо мов буде багато? Чи важко буде людям порозумітись?
6. Чи легко буде порозумітись людям, коли вони будуть розмовляти однією мовою, а передавати смисл у письмовій формі, як кому заманеться?

7. Чи допомагає усне та писемне мовлення згуртувати людей в одну мовну групу, а надалі — націю?

Повідомлення учнів

Учні виступають із заздалегідь приготованими повідомленнями про братів Кирила й Мефодія та Нестора Літописця. Презентацію до їхніх доповідей готує вчитель та виносить на екран.

Кирило і Мефодій — слов'янські просвітителі та проповідники християнства, творці слов'янської азбуки, перші перекладачі богослужбових книг на слов'янську мову, брати. Церква шанує Кирило та Мефодія як святих, рівноапостольних. На іконах їх зображають разом з пергаментом абетки та Біблією в руках. Пам'ятник рівноапостольним Кирилу та Мефодію було встановлено 1996 року в центрі міста Мукачево (Закарпатська область). Авторами проекту стали місцевий скульптор Іван Бровді та архітектор Олександр Андялошчі. 2000 року бронзові фігури були освячені Київським митрополитом Володимиром. Цікаво, що на території Києво-Печерської лаври встановили авторську копію. Кажуть, що під час роботи Бровді майже втратив зір і згодом йому загрожувала сліпота, а після освячення зір повернувся до скульптора. Дехто називає це співпадінням, а дехто вважає чудесним зціленням. Ще одне скульптурне зображення Кирила та Мефодія ми можемо знайти на Михайлівській площі в Києві.

Нестор Літописець (близько 1056 — близько 1114) — київський літописець та письменник-агіограф. З 1073 чернець Києво-Печерського монастиря. Автор «Житій святих князів Бориса і Гліба й Теодо-

сія Печерського». Уважається упорядником (за іншою версією автором) «Повісті минулих літ». Помер і похований у Києво-Печерській лаврі. У Києві побудовані два храми преподобного Нестора Літописця (по вул. Промислова у 2010, і по вул. Академіка Доброхотова, 7-а у 2013 на території Київського університету права НАН України). На вшанування Нестора 1872 р. засновано історичне товариство Нестора-літописця, 1989 р. у Києві встановлено пам'ятник (скульптор Ф. Согоян). Образ Нестора відобразив скульптор М. М. Антокольський. інший відомий пам'ятник Нестору Літописцю знаходиться біля Києво-Печерської лаври. Святий зображений на повний зріст із розкритою книгою в руках. Саме до цього монументу приносять квіти в День української писемності та мови.

Розповідь учителя

Для того щоб розуміти написане, необхідно ще бути грамотною людиною. Поява писемності спонукає до процесу створення шкіл. Навчання в школі відображає тогочасні потреби в рівні освіченості людей.

Робота за підручником

Прочитавши матеріал підручника, порівняйте освіту в Київській Русі з освітою в Україні. Що змінилось в освіті за такий незначний за історичним виміром час — 1000 років. Які археологічні знахідки підтверджують, що переважна більшість населення Київської Русі володіли хоча б базовими знаннями. Поміркуйте, чому на теренах України ще довгий час освіта не вважалася майже виключно привілейованим правом верхніх прошарків населення?

Розповідь учителя

Увага! У перелік культурних цінностей, що необхідно знати учням під час підготовки до ЗНО, входить Трірський псалтир,

тому варто акцентувати увагу учнів на цій інформації. За рішенням учителя та класу, можна завести зошити для підготовки до ЗНО, куди заносити коротку інформацію про пам'ятки культури та наклеювати їхнє зображення (краще чорно-біле, як воно й буде зустрічатись у тестах).

Додатковий матеріал.

Трірський псалтир (кін. X–XI ст.)

Псалтир виконаний на замовлення єпископа Тріра Егберта наприкінці X ст. У Києві були додані ще п'ять мініатюр, які за стилем значно відрізняються від мініатюр X ст. Це «Різдво Христове», «Розп'яття», «Богоматір Печерська», «Коронування Ярополка-Петра та його дружини Ірини-Кунігунди» та «Молитва Гертруди». Мініатюри виконані різними майстрами. Для нього характерне прагнення перетворити фронтиспис на суцільне орнаментальне мереживо. На золотому тлі квіти, які мають п'ять пелюсток, намальованих замкненими або незамкненими колами. Такий мотив країв лотосів зберігся в українському народному орнаменті.

Робота з ілюстраціями

Запитання

1. Що роблять люди на малюнках?

2. Чому вони так дивно одягнуті? Чи схожий їхній одяг на тогочасні модні віяння?
3. Які музичні інструменти ви бачите в їхніх руках?
4. Чи можна назвати, те, що вони роблять, концертом?
5. Нащо людині потрібна музика?

Розповідь учителя з використанням музичного фону

Усі найбільш важливі події життя Київської Русі тісно пов'язані з музикою. Свята — родинні (народження або весілля), громадські або землеробські — супроводжувались обрядовими піснями, музикою, танцями та видовищами. З піснями вирушали у воєнний похід. У супроводі ритмічних звуків бубнів та труб-зурн вступали в бій з ворогом, з піснями святкували перемоги. Піснями-плачами та голосіннями супроводжувався поховальний обряд.

На Русі здавна існували професійні виконавці. Серед них особливе місце посідали співці билин та переказів, які у речитативно-декламаційній формі «славили» — співали героїчно-епічні пісні. Найбільш яскравий представник таких виконавців — Боян — співець XI ст., який жив при дворі Святослава Ярославича і якого згадує автор «Слова о полку Ігоревім». Боян оспівував діяння та подвиги Ярослава Мудрого, Мстислава Володимировича, Романа Святославича, акомпануючи собі на музичному інструменті — гуслях. Подібні співаки-професіонали відомі й у пізніші часи. Так, у літописі під 1241 р. згадується галицький «славутний співець» Мітуса.

Серед професійних музик та акторів важливе місце займали скоморохи-витівники. Мандруючи містами та селами, виступали на святах і торгах. Скоморохи майстерно володіли різноманітними музично-виконавчими жанрами: були танцюристами, фокусниками, акторами, водили ведмедів, грали на гуслях, трубах, флейтах, гудках та бубнах. Деякі з них постійно жили при князівському дворі чи при дворах великих феодалів. Саме таких скоморохів, мабуть, зображено на відомій фресці в Софійському соборі в Києві. Фреска зафіксувала оркестр, що складається із семи музикантів. Троє з них грають на флейті та трубах, двоє — на щипкових багатострунних інструментах — лютні та псалтирі, один — на тарілках (кімвалах) і

останній — на пневматичному органі. У центрі фрески два танцюристи, праворуч від них акробати виконують вправи із жердиною, ліворуч — два служники міхами нагнітають повітря в орган.

Відомою на Русі була й військова музика. Літописні джерела неодноразово згадують труби-зурни, або сурни, ударні інструменти: бубни-барабани, накри, аргани. Так, 968 р. руський воевода Претич гучними звуками труб-зурн налякав печенігів, що обложили Київ. Вони втекли, гадаючи, що то повернувся з Болгарії Святослав Ігорович з військом. Труби та бубни згадує літописець в описі Липецької битви 1216 р.

До давньоруського музичного інструментарію входили різноманітні інструменти: духові — зурни, свірелі (сопелі), різні флейти, сопілки, орган; щипкові — гуслі, арфа, лютня, псалтир; смичкові — гудок, смик; ударні — бубни, накри, тарілки, аргани. Найбільш складними з названих інструментів — пневматичним органом, арфою, лютнею — користувались, мабуть, переважно придворні музиканти, як про це свідчить софійська фреска, а гуслі, гудки, сопілки тощо були поширені серед скоморохів.

Важливе місце в розвитку давньоруської музичної культури посідав церковний спів — складова частина театралізованої церковної служби. Церковний хоровий спів, як і інші давньоруські музичні жанри, спирався на народну творчість. На її основі був створений оригінальний професійний стиль хорового співу, відомий під назвою «знаменного розпіву».

На Русі існувала своя оригінальна система нотних знаків, так звана крюкова нотація. Нотні знаки у вигляді гачків писались над рядками тексту. Як гадають дослідники, ще до монголо-татарської навали на основі одноголосого «знаменного розпіву» виникло багатоголосся — «строчний спів», але дальшого розвитку та поширення воно набуло в пізніший час.

2. Дуалізм світосприйняття в усній народній творчості.

Робота з ілюстраціями

1. Оберіть із зображених героїв тих, кого можна назвати добрими, і тих, кого вважаємо злими? Де можна зустріти цих героїв?

2. Поміркуйте, чи завжди ці герої бувають злими або добрими? Наведіть приклади, коли злі герої робили добрі справи.
3. Поміркуйте, як уявляли злі та добрі сили слов'яни? Чому водяника, лісовика не можна віднести до злих сил, хоча їхня зовнішність цьому сприяє, а чарівних русалок та мавок можна назвати злими силами. Що цим хотіли пояснити давні слов'яни?

Розповідь учителя

Світорозуміння в слов'янській міфології описується в дуалістичній формі (через парні протилежності), що визначає просторові, часові, соціальні характеристики світу. Дуалістичний принцип протиставлення приємного і неприємного, сприятливого і несприятливого для людини чи роду реалізовувалося через міфологічні персонажі, що мали позитивні або негативні функції, або

через персоніфікованих членів опозиції. Такими є доля і недоля, щастя і нещастя. У праслов'ян позначення позитивного члена цієї опозиції мало смисл: гарна частина — у ритуалі гадання; вибір між долею і недолею в східних слов'ян — Добра доля, Зла доля (лихо, злидні), але природний оптимізм праслов'ян знаходив спроби вимагати в богів щасливої долі. Наприклад, Прокопій Кесарійський описав звичай антів приносити в жертву богу Сварогу, якщо він збереже воїнам життя на війні й забезпечить перемогу. Коли після жорстоких боїв воїн залишався живим, тоді він приносив богові жертву й заявляв, що вмиловив свою добру долю. Світосприйняття слов'ян було досить своєрідним. Воно формувалося під впливом власної релігійної системи, соціального розвитку суспільства, зовнішніх зв'язків, військових походів. Світоглядна система узагальнила досвід, набутий власним родом, а також найкраще, що було в сусідів.

Базова система християнських цінностей виявилась радикально протилежною природним цінностям етнічних релігій. Поняття Добра і Зла перевернулися з ніг на голову, що на перших етапах християнізації породило безліч протестів, непорозумінь, навіть кривавих розправ з прихильниками традиційних етнічних релігій та народної звичаєвості. За християнським світоглядом поняття Бог має моральну оцінку «дуже хороший», однак викликає емоцію — «страх». Порівняємо: за етнічним язичницьким світоглядом Бог вважається Предком, Прабатьком, а отже, другом і захисником, що викликає емоцію «любов, вдячність». Те саме з поняттями смирення, що в християнстві вважається «добром» і викликає емоцію «схвалення» (а в етнічному світогляді — смирення розглядалось як поразенство, зрада ідеалів свободи, духовна й тілесна слабкість і викликало емоцію осуду). Поняття «гординя», що християни вважають «злом» і супроводжують емоцією «неприязнь», — у язичництві вважалось проявом достоїнства, людської гідності, бо стосувалось переважно воїнської касты захисників своєї землі, і викликало почуття пошани. Є навіть власне ім'я Гординя.

З прийняттям християнства слов'янський міфологічний світогляд заховався в усній народній творчості. Особливо багато ми його

віднаходимо в казках, де звірі розмовляють, вовк поїдає коня Івана-царевича як жертву, а натомість допомагає отримати набагато більше, люди спілкуються з дивними істотами, такими як: злидні, лісовики, русалки, баба-яга, Кощій Безсмертний — ловлять чудових жар-птиць та сивок-бурок, отримують чудесні речі, як меч-кладенець, шапка-невидимка, скатертина-самобранка. Християнські уявлення також потрапляють в усну народну творчість — люди сміються над обдуреними чортами, жахаються колдунів, що виходять з могили, ловлять відьом тощо.

Творче завдання

Увага, це завдання потребує не менше 10 хвилин, тому виконується в класі, якщо час дозволяє, якщо ні — дається додому.

Команди учнів отримують казки, їхні завдання — віднайти якомога більше чудес, магії, відзначити, як слов'яни показують, що головний герой уклав договір із чарівними силами. Якими рисами характеру повинен володіти герой, щоб у нього все вийшло якнайкраще? У яких казках збереглися суто старослов'янські уявлення, а де вже є віддзеркалення християнства?

Перелік казок: «Іван-царевич та сірий вовк», «Яйце-райце», «Микита-Кожум'яка», «Кобиляча голова», «Як дядько чорта дурив, і діжку грошей від нього здобув», «Чорт-змій і запродані діти», «Бідний чоловік і смерть».

3. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва Київської Русі.

Вступне слово учителя

До впровадження християнства на Русі головним будівельним матеріалом було дерево. З нього будували й княжі палаці, і житла заможних бояр, купців та хати бідних містян і селян. З дерева та земляних валів робили й велетенські захисні споруди, що ніби змій кільцем опоясували дитинець та посад міста. Найдавніші земляні вали, що ще можна місцями знайти в Україні так й отримали назву — змієві вали. За легендою, велетенський Змій, котрого присмирив богатир, проповз під землею, від чого й утворилися ці пагорби на землі. Під впливом Візантійської культури

на Русі починають будувати з каменю. Першими кам'яними будинками стають церкви. Візантійські архітектори будують перший кам'яний храм у Києві, який отримав назву — Десятинний, бо, за переказами, князь Володимир Святославович витратив 10 частину казни на його будівництво. На жаль, церква не збереглася, вона була зруйнована під час облоги Києва татарами-монголами. На згадку про неї й нині в Києві зберігається фундамент церкви. Відновити церкву неможливо, адже не збереглося жодних креслень її вигляду.

Іншою видатною спорудою, яка збереглася до наших днів та наразі є культурно-історичною пам'яткою Україні став храм святої Софії в Києві. Він був побудований після розгрому військ печенігів і повинен був показати міць та велич Русі.

Далі учитель запрошує учнів до віртуальної екскурсії по території Софії Київської. Рекомендація: на сайті www.youtube.com пропонуються цікаві ролики, що повністю охоплюють оздоблення храму. Більш підходящим до уроку буде ролик: «Віртуальна екскурсія. Софія Київська» (за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=89hy2X7morA>). Учителю треба бути готовим, щоб прокоментувати ролик.

Рефлексія «Закінчіть речення»

1. Я дізнався, що в Київській Русі...
2. Для мене стало новим...
3. Мене здивувало ставлення слов'ян до...
4. Мене надихнуло те, що слов'яни...

Соціально-політичний устрій та господарське життя за часів розквіту Русі

Наприкінці уроку учень повинен називати верстви населення Київської Русі та форму правління державою, проводити паралель з країнами середньовічної Європи, пояснювати роль князівської влади в політичному устрої держави, описувати та порівнювати повсякденне життя різних верств населення, називати основні види економічної діяльності Київської Русі, визначати рівень залучення держави в розвиток світової торгівлі, показувати торговельні

шляхи на карті, пояснювати вигідність цих шляхів для економічного піднесення Київської держави.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. *Політичний устрій держави.*
2. *Суспільний устрій Київської Русі в межах європейського середньовіччя.*
3. *Господарська діяльність. Торгівля як засіб економічного збагачення держави.*

Ключовими словами уроку будуть: князь, ранньофеодальна монархія, мужі, духовенство, холопи, челядь, закупи, рядовичі, смерди, річні торговельні шляхи, шлях «з варяг у греки», експорт, імпорт.

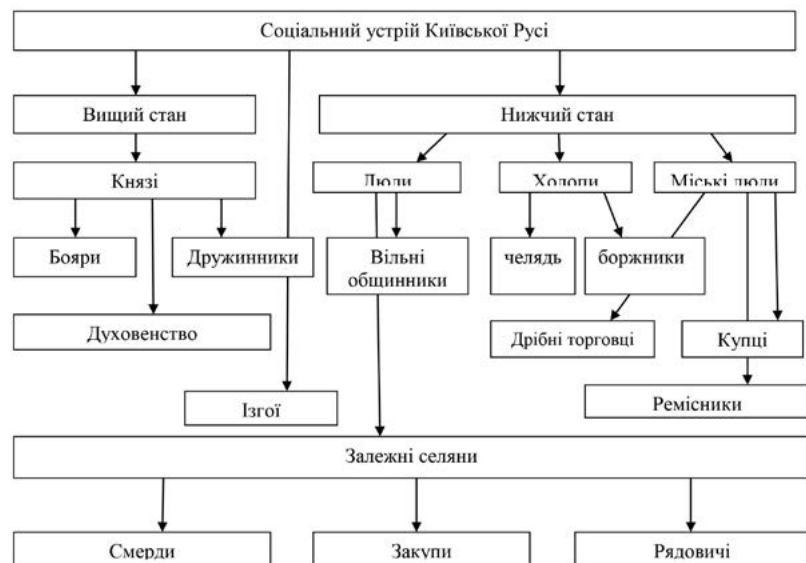
1. Політичний устрій держави.

Розповідь учителя

Наприкінці X — першій половині XI століття в Київській Русі сформувалась централізована ранньофеодальна монархія на чолі з князем Київським, але монархічний устрій Русі відрізнявся від західноєвропейських країн. Князю належали всі землі країни, а влада була необмеженою. Утім при ньому діяла князівська рада — представники привілейованого прошарку населення, яке сформувалось із потомків вождів слов'янських племен та волхвів, а надалі із священнослужителів. Княжа рада мала можливість вплинути на рішення князя, але вказувати й тим паче наказувати вона не могла. Окремим органом управління було ще київське віче. Воно виникло в слов'ян ще до формування монархічного ладу правління. Деякий час віче залишалися досить впливовими в питаннях війни та миру, розподіленні державних посад. Віче могли засудити рішення князя та навіть послухатися його. Інколи віче ставали вагомою підтримкою для князя, коли відбувався боярський заколот, народ міг стати на бік князя. Князь збирав віче, коли йому була необхідна підтримка від народу у важливих питаннях для держави. Городяни могли й самі скликати віче, але чим сильнішими ставали князі, тим менше вони зверталися до віче й тим більше заважали їх проведенню.

2. Суспільний устрій Київської Русі в межах європейського середньовіччя.

Робота за схемою

Розповідь учителя

Господарські зміни вели до формування нових відносин, до зародження двох основних станів — землевласників і залежних селян. З'явилися вони й у слов'ян. Землевласниками стали князі, княжі родини та багаті дружинники-бояри. Захопивши общинні землі та угіддя, вони поступово перетворювали в залежних селян збіднілих общинників.

Вільних селян (смердів) примушували платити за земельний наділ ренту — натуральний оброк. Смерд, який не мав чим платити, мусив брати позику (купу), стаючи залежним закупом, або рядовичем, коли підписував кабальну угоду (ряд). У бояр та князів були й раби, яких називали холопами. До них потрапляли військовополонені та смерди, які розорилися. Холопи не були основною робочою силою. Головними виробниками продуктів залишалися смерди. Окрему групу руського суспільства складали служителі церкви — духовенство.

У внутрішньому житті країни за князя Ярослава склалося спадкове земельне володіння (вотчина) — господарство великого землевласника, або, по-західноєвропейському, феодала — князя, боярина, дружинника. Основу складали земельні володіння, на яких жили селяни-смерди, котрі давали землевласнику оброк у вигляді частини виробленої продукції, а також відробляли повинність на полі чи господі — боярщину (звідси російське –барщина). У центрі господарства стояв боярський двір із слугами. Господарством вотчинника управляв огнищанин, податки збирав під'їзний, по дому розпоряджався тіун. Земля ділилась на боярську і селянську. Селяни-смерди, що володіли невеликими наділами землі, жили в жалюгідних напівземлянках-халупах, часто разом із худобою, але найбільшої експлуатації та знущання зазнавали дворові — челядь.

Кожне село становило окрему сільську общину — громаду. Спочатку громада перерозподіляла землю, а коли її захопили князі та їхні слуги, громада стала контролювати порядок користування землею, сінокосами та риболовецькими й мисливськими угіддями. У суспільстві того часу панувало засноване на звичаях право підкорення слабкого сильному, бідного багатому. Перелік цих правил, записаний до «Руської Правди», починався з кровної помсти й закінчувався різними відшкодуваннями збитків та образ.

Дидактична гра «Як усе заплуталось» (самостійна робота)

Один учений спробував порівняти між собою верстви населення Київської Русі та Західної Європи. Він написав назви верств населення та розклав їх у ящикок паралельно одна одній, але коли він ніс ящикок, то сильно трухнув його й зроблені їм паралелі перемішалися. Допоможіть йому усунути помилки. Виграє з учнів той, хто першим виправить помилки.

Назви верств Київської Русі	Назви верств середньовічної Європи
Люди	Кардинал
Князь Київський	Лицарі
Смерди	Герцоги

Назви верств Київської Русі	Назви верств середньовічної Європи
Дружинники	Віллани
Бояри	Король
Митрополит	Графи
Удільні князі	Серви

Відповіді: люди-віллани, князь Київський-король, смерди-серви, дружинники-лицарі, бояри-графи, митрополит-кардинал, удільні князі-герцоги.

Гра «Казкові герої в Київській Русі» (самостійна робота)

Уявіть таку ситуацію, що казкові герої стали жити в Київській Русі. Визначте, до якої верстви населення вони би відносились.

Колобок: «Я від бабці пішов, я від діда пішов, і від тебе, заєць, піду» (ізгой).

Балда: «Буду служити тебе славно, Усердно и очень исправно, В год за три щелка тебе по лбу, Есть же мне давай вареную полбу» (О. Пушкін). (рядович)

Стрілок Андрій: «У деякій державі жив-був цар, неodrужений — без дружини. Був у нього на службі стрілець, на ім'я Андрій. Пішов раз Андрій-стрілець на полювання. Ходив, ходив цілий день по лісу — не поталанило, не міг на дичину натрапити». (челядь)

Бабця з казки про Золоту рибку: «Старуха сидит под окошком, На чем свет стоит мужа ругает. «Дурачина ты, прямой простофиля! Выпросил, простофиля, избу! Воротись, поклонись рыбке: Не хочу быть черной крестянской, Хочу быть столбовою дворянкой». (смерд)

Іван-царевич: «Жил-был царь Берендей, у него было три сына, младшего звали Иваном. И был у царя сад великолепный; росла в том саду яблоня с золотыми яблоками». (князь)

Микита-Кожум'яка: «Знайшов цар Микиту й сам із царицею пішов його просити виручити їхню дочку з тяжкої неволі. У ту пору м'яв Кожум'яка разом дванадцять волових шкір. Як побачив Микита царя — злякався: руки в Микити затремтіли, і розірвав він разом усі дванадцять шкір. Розсердився тут Микита, що його на-

лякали та йому збитків наробили, і, скільки не просили його цар і цариця піти виручити царівну, не пішов» (ремісник).

Дидактична гра «Недбалий учень» (самостійна робота)

Один з учнів, готуючи домашнє завдання, наробив помилок у творі. Знайдіть ці помилки та виправте їх.

У Київській Русі головним правителем був Київський князь. Його обирали бояри, тож він не мав права передавати посаду в спадок своїм синам, але князь міг роздавати землі своїм воїнам за добру службу. Ті, хто отримував землі, ставав холопом й мав право також наділяти інших воїнів землями за військову службу. Так і формувалася феодальна драбина в Київській Русі. Бояри жили з того, що отримували право збирати данину із селян, що мешкали на подарованій князем землі. Таке земляне право отримало назву — вотчина. Чим більше земель роздавав князь, тим більше вільних селян попадали в залежність й були змушені платити податок. Таких селян називали — челядь. Їхнє становище все одно було краще, ніж становище смердів, які були змушені працювати на землевласника за грошову позичку, доки її не відпрацюють. Багато з них не могли відпрацювати цієї позички до самої смерті, а їхні діти перетворювалися на цілком безправних селян — рядовичів.

3. Господарська діяльність. Торгівля як засіб економічного збагачення держави.

Самостійна робота за підручником.

Запитання до самостійної роботи.

1. Які дві системи землеробства панували в Київській Русі? Від чого залежало використання тієї або іншої системи?
2. Які культурні рослини вирощували селяни?
3. Який продукт заміняв слов'янам солодоші? Як його добували?
4. Що таке промисел? Які промисли давніх слов'ян ви знаєте?
5. Які техніки використовували слов'янські ремісники під час роботи з коштовним металом? Що виробляли із срібла?
6. Із чого виробляли дитячі іграшки?
7. Чим відрізняються слов'янські гривні від сучасних українських та від тогочасних монет?

8. Чим слов'янські селяни сплачували оброк феодалу в IX–X ст., а чим у XI–XII ст.?
9. Де виникали міста Київської Русі? Із чим це було пов'язано?
10. На які дві частини поділялося місто? Чим це було обґрунтовано?

Робота з картою

Використовуючи карту Київської русі, прокладіть торгівельні маршрути до Візантії та до країн Європи. Як ви гадаєте, які торгівельні шляхи будуть більш економічно доцільними, швидшими та більш безпечними, через які міста Київської Русі вони будуть проходити? Визначте найкращі сезони року для здійснення торгівельних подорожей. Від чого це залежить?

Завдання «Підготуй товар»

Перед вами стоять два човни, в один треба покласти ті товари, які збираєтеся продати в чужих країнах, а в інший — які збираєтеся привезти із чужих країв та продавати в Київській Русі.

Човник «Експорт»

Човник «Імпорт»

Товари: раби, глечики, дорогоцінні камені, вина, хутро, срібний посуд, шовкові тканини, мед, зброя, залізні лати, щити, золото, віск, вироби зі скла, фрукти, ремісничі вироби, мідь, олія, свинець, металургійні вироби.

Вступне слово вчителя

Пам'ятаєте такі рядки з казки О.С. Пушкіна «Про царя Салтана...»: «Ветер весело шумит, Судно весело бежит Мимо острова Буяна, К царству славного Салтана, И желанная страна Вот уж издали видна. Вот на берег вышли гости; Царь Салтан зовет их в гости, И за ними во дворец полете наш удалец». Як ви гадаєте, чи не помилився письменник, двічі написавши слово «гості». У чому є різниця між словом «гості» та «в гості»? Кого в Київській Русі називали «гостями»?

Гостями називали — заморських купців, які мандрували за межі держави великими кораблями та привозили велику кількість товарів. Здебільшого вони його продавали оптом лавникам за домовленістю або, якщо бажали знайти інших покупців, виставляли на продаж у великі ярмаркові дні, укладали договори на поставку продукції до певної лавки.

Творче завдання «Прорекламуй товар»

Учні об'єднуються на п'ять груп, кожна з яких є купецькою гільдією, що торгує певними товарами. Задача учнів — розробити рекламу для свого товару (зображення якого вони витягли з конверта). Учням треба врахувати, на який контингент товар розрахований, як треба звертатися до своїх покупців, які якості товару їх можуть зацікавити.

Венеціанське скло

Срібний посуд

Спеції

Зброя

Фрукти та овочі

Рефлексія «Перевірю самого себе»

Тестові завдання

1. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням

1. Рядовичі
2. Смерди
3. Закупи Холопи
4. **А** особисто залежні люди, що були найбільш безправною верстою населення, не мали свого майна, працювали на феодала
Б селяни, що працювали на феодала за згодою
В особисто незалежні люди, що мали земельні наділи й сплачували данину князеві
Г селяни, що ставали особисто залежними, на період сплати боргу феодалу

2. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням

1. Сюзерен
2. Соціальна верста
3. Вотчина
4. Помістя

А група людей, діяльність яких обумовлена певним обсягом соціальних прав і обов'язків

Б феодална земельна власність, що можна передавати в спадок

В феодална земельна власність, отримана за військову чи державну службу та в спадок не передається

Г великий феодал, що мав своїх васалів

3. Оберіть товари, які імпортували в державу гості

А вина, прянощі

Б хутро

В мед, віск

Г залізні знаряддя праці

Д срібний посуд та посуд зі скла

Е золото, коштовне каміння

Відповіді: 1 (1 б, 2 в, 3 г, 4 а); 2 (1 г, 2 а, 3 б, 4 в); 3 (а, д, е).

Роль християнської релігії та церкви в становленні Русі та світогляді слов'ян

Наприкінці уроку учень повинен знати дату хрещення Київської Русі Володимиром Великим, визначати причини впровадження християнства як державної релігії, розвивати вміння працювати з історичними джерелами, аналізувати матеріал, висловлювати власну точку зору.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. *Хрещення Київської Русі Володимиром Великим: передмови, причини та історичне значення події.*
2. *Роль християнства в процесі формування єдиного українського народу.*

Ключовими словами уроку будуть: язичництво, релігія, християнство, православ'я, митрополія, таїнство хрещення.

1. Хрещення Київської Русі Володимиром Великим: передмови, причини та історичне значення події.

Робота з ілюстраціями

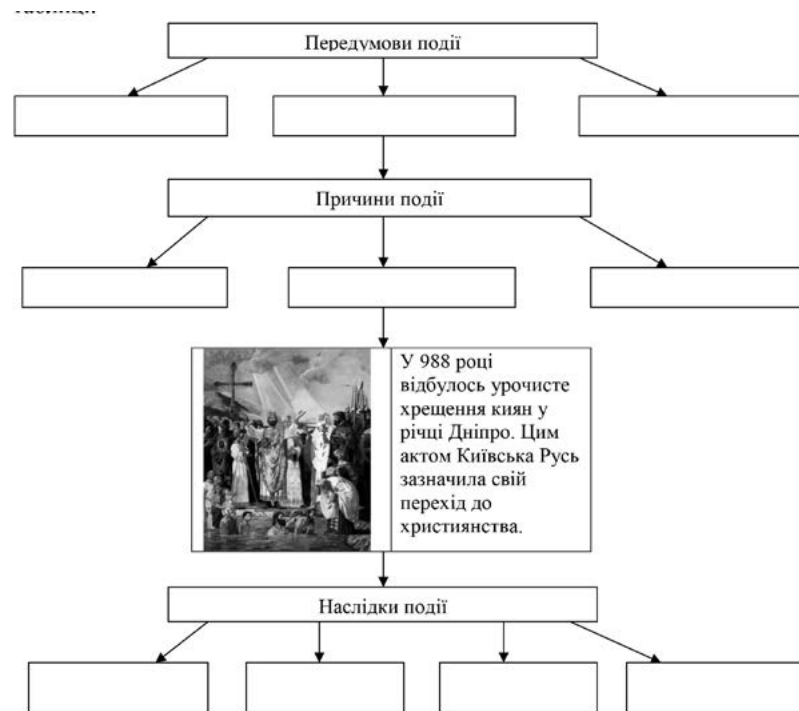
1. Підберіть до кожної ілюстрації назву із запропонованих понять та поясніть свій вибір
Поняття: баба-яга, Змій Горинич, капище, чаклування, Перун, язичництво, волхви, Мара, Лада.
2. Для якого поняття не знайшлось ілюстрації? Чи може кожна із цих ілюстрацій підійти для цього поняття? Поясніть, що таке язичництво.
3. Назвіть народи, які також сповідували язичництво?
4. Назвіть народи, які були сусідами з Київською Руссю наприкінці IX століття? Які з них сповідували язичницькі форми релігій на той час?
5. Які країни в X ст. були християнськими? Чи вважалися ці країни могутніми та багатими, щоб слов'яни бажали з ними жити в мирі та злагоді, а також налагоджувати з ними торговельно-економічні зв'язки? Як ви гадаєте, різне віросповідання могло цьому завадити?

Робота з таблицею

Використовуючи матеріал підручника, учні заповнюють пропуски в таблиці.

Розповідь учителя

У православній традиції прийнято вважати, що Володимир Святославич був не першим київським князем, який прийняв християнство. У 860 році київські князі Аскольд і Дір зробили сміливий військовий похід на Константинополь. Це був похід не завойовницький, а скоріше морський рейд у стилі вікінгів. Пограбувавши Візантію, князі повернулися додому. Імператор Візантії Фотій I після цього випадку логічно розсудив, що мати під боком агресивного сусіда-язичника, який живе частково за скандинавськими традиціями, — собі дорожче. Тому негайно відправив до Києва посольство

з наміром хоча б хрестити північних варварів. І йому це вдалось. Згідно з «Історією російської церкви» митрополита Макарія Аскольд, Дір та частина київської знаті прийняла християнство.

Ця розповідь досить недостовірна: крім уривчастих відомостей, про неї нічого достеменно невідомо. А ось про те, що княгиня Ольга була християнкою, можна говорити з куди більшою впевненістю. Коли в 957 році вона із сином Святославом відвідала Константинополь, то імператор Костянтин Багрянородний назвав її архонтесою (правителькою), тоді як язичник Святослав ніяких титулів не заслуговував. Навіть раби Ольги отримали більш теплий прийом, ніж варяги з дружини молодого князя.

Більш того, за деякими даними християнству симпатизував Ярополк Святославич, брат Володимира Хрестителя. Ось тільки в 980 році, коли Ярополк за наказом Володимира вбили, сам майбутній правитель Русі ще про зміну релігії навіть не думав.

Більш того, є версія, що Ярополк навіть встиг хреститися раніше за брата.

Паралельно зі зміною релігії панівної верхівки, відбувається й християнізація низів. У похованнях, що їх датують серединою X століття, археологи періодично знаходять натільні хрести, а значить, християни були й серед простих селян та городян.

Повідомлення учня

Один з учнів заздалегідь готує повідомлення про видатний пам'ятник Володимиру Великому в Києві скульпторів Петра Клодта, Олександра Тона, Василя Демут-Малиновського.

Метод «Мозкового штурму»

1. Як ви ставитесь до тих речей, які вас примушують робити?
2. Чи мав рацію Володимир Великий, коли примусив слов'ян стати християнами?
3. Як, на вашу думку, могла б скластись доля Київської Русі, якби слов'ян силоміць не охрестили?
4. Як ви гадаєте, якими засобами слов'яни могли показувати свій протест щодо насильної християнізації?
5. Як ви розумієте поняття «двовірування»?

Завдання експертам

Учитель поділяє дітей на три групи й хоча всі групи отримують однакове завдання, матеріал для виконання буде різний.

Завдання: довести, що українське християнське вірування має в собі язичницькі елементи.

Матеріал для першої групи

Щедрик, щедрик, щедрівочка, Прилетіла ластівочка. Стала собі щебетати, Господаря викликати: «Вийди, вийди, господарю, Подивися на кошару, Там овечки покотились, А ягнички народились В тебе товар весь хороший,	Під самого Купала, Забувши сум і страх, Ми папороть шукати Ходімо по лісах. Нехай і вовкулаки Нам виють з-під кущів, Нехай відьми, чортяки Летять наперестрів, Нехай в болото манять
--	--

Будеш мати мірку грошей. Хоч не гроші, то полова, В тебе жінка чорноброва».	Нас гроші вогняні – Ми папороть шукаєм – Вони нам не страшні! Нехай слизька дорога, І ніч, хоч в око стрель, Нехай над головою Чортів — що липі мель-мель! Нехай вони регочуть, Лякають нас вогнем, Хай роблять, що лиш хочуть, — По папороть ми йдем.
Благослови, мати, Весну закликати! Весну закликати, Зиму проводити! Зимонька в візочку, Літечко в човничку.	Коляду для вас співаю, Дай вам, Боже, урожаю, Щедрих нив, садів квітучих, Зірку в небі на Святвечір Для дорослих и малечі. Коляда моя лунає, Увесь світ з Різдом вітає.

Матеріал для другої групи

Казка «Телесик» уривки

Жили собі дід та баба. Уже й старі стали, а дітей нема. Журяться дід та баба: «Хто нашої й смерті догляне, що в нас дітей нема?» От баба й просить діда:

— Поїдь, діду, у ліс, вирубай там мені деревинку, та зробимо колисочку, то я положу деревинку в колисочку та й буду колихати; от буде мені хоч забавка!

Дід спершу не хотів, а баба все просить та просить. Послухався він, поїхав, вирубав деревинку, зробив колисочку... Положила баба ту деревинку в колисочку, колише й пісню співає. Колихала-колихала, аж поки полягали вони увечері спати. Устають уранці — аж з тієї деревинки та став синок маленький. Вони так зраділи, що й не сказати! Та й назвали того сина Телесиком.

Росте той синок й росте — і такий став гарний, що баба з дідом не навіщаються з нього.

От як підріс він, то й каже:

— Зробіть мені, тату, золотий човник і срібнеє весельце, буду я рибку ловити та вас годувати!

От мати наварила йому снідати, принесла до берега та й кличе. Телесик почув. Пливе. Пристав до бережка, наївся, напився, відіпхнув золотий човник срібним весельцем і поплив далі рибку ловити. А змія й підслухала, як мати кликала Телесика, та прийшла до берега й давай гукати товстим голосом.

Казка «Калинова сопілка» (уривки)

Був собі дід да баба. У діда дочка, і в баби дочка. От і пішли вони в гай по ягоди. Так дідова збирає да й збира, да й назбирала повну миску, а бабина візьме ягідку, то й з'їсть. От і каже дідова:

— Ходімо, сестро, додому, поділимося.

От ідуть да йдуть шляхом, а бабина говорить:

— Ляжмо, сестро, відпочиньмо.

Полягали, дідова, втомившись, заснула, а бабина взяла ніж да й устромила їй у серце, да викопала ямку, да й поховала її. А сама пішла додому да й каже:

— Дивіться, скільки я ягід назбирала. А дід і питає:

— Де ж ти мою дочку діла?

— Іде ззаду.

Коли ж ідуть чумаки да й кажуть:

— Станьмо, братця, от тут одпочинем.

Да й стали. Глянуть — над шляхом могила, а на могилі така гарна калина виросла! Вони вирізали з її калини сопілку, да й став один чумак грає, а сопілка говорить:

Ой помалу-малу, чумаченьку, грай,

Да не врази мого ти серденька вкрай!

Мене сестриця з світу згубила –

Ніж у серденько да й устромила.

А другі кажуть:

— Щось воно, братця, значить, що калинова сопілка так промовляє.

От прийшли вони в село да й натрапили якраз на того діда:

— Пусти нас, діду, переночувати, ми тобі скажемо пригоду.

Він їх і пустив. Тільки вони увійшли в хату, зараз один сів на лаві, а другий став біля його да й каже:

— А ну, брате, вийми сопілку да заграй!

Той вийняв. Сопілка й говорить:

Ой помалу малу, чумаченьку, грай,

Да не врази мого ти серденька вкрай!

Мене сестриця з світу згубила –

Ніж у серденько да й устромила.

Тоді дід каже:

— Що воно за сопілка, що вона так гарно грає, що аж мені плакати хочеться! А як, я заграю!

Він йому й дав. А та сопілка говорить:

Ой помалу-малу, мій таточку, грай,

Да не врази мого ти серденька вкрай!

Мене сестриця з світу згубила –

Ніж у серденько да й устромила.

Тоді-то вже всі дізналися, що воно є. По дідовій дочці обід поставили, а бабину прив'язали до кінського хвоста да й рознесли по полю.

Казка «Про Івана-богатиря» (уривки)

Був собі на світі бідний селянин і мав він двох синів. Один парубок як парубок, а другий зроду на ноги слабкий, ходити не може.

Якось у жнива пішли всі в поле, zostався слабкий сам у хаті. Коли це приходить старець із білою бородою й просить чогось напитися.

— Рад би, дідуню, дати вам пити, — каже хлопець, — та не можу встати.

— Іди й принеси! — каже дід.

І так він ото вимовив, що хлопець забув про свою недужість, встав і пішов. Приніс кварту пива, дід надпив трохи, а решту наказав хлопцеві випити.

— Що ти тепер в собі чуєш? — питає.

— Чую — така в мене сила ввійшла, — каже хлопець, — що дай-те мені, дідуню, об що обпертись, то світ переверну.

— Забагацько в тобі сили, — каже дід, — піди ще пива принеси.

Приніс хлопець, дід і наказав йому всеньке випити.

— А тепер що в собі чуєш?

— Тепер, дідуню, наполовину сили не стало.

— Ото й досить, як для чоловіка! — сказав дід і пішов собі.

Іван батькові уклонився й каже:

— Живіть щасливо, а я піду по світу силу свою поспитати.

Узяв малого зайчика, іде далі. Надибав лисицю й ту хотів забити, а вона відпросилася та мале лисиченя на службу дала. Потім ще вовка зустрів і від того взяв вовченя, а наостанку ще й від ведмедя дістав малого.

Так і пішов він по світу зі своїми звірями. Ходив собі довго і дійшов якось до перехрестя доріг. Стоїть на тому перехресті стовп, а на стовпі написано: «Праворуч підеш — щастя буде, ліворуч підеш — добре буде, а просто підеш — смерть буде». Він і пішов просто.

Тільки недалеко відійшов, біжать назустріч люди й гукають:

— Не йди цією дорогою, завертай назад! Ми здуру пішли, бо читати не вміємо. Тут страшний шестиголовий Змій живе, і щодня йому на споживу людину дають. Сьогодні повезуть йому на вечерю королівну, бо набридло проклятому мужицьке м'ясо.

— Нічого, — каже Іван, — піду далі.

Матеріал для третьої групи

Івана Купала — мабуть, найнеординарніше українське свято, у якому вдало переплелися язичницькі і християнські традиції. Раніше Івана Купала святкували в час літнього сонцестояння — **20–22 червня**. Свято було на честь Сонця, тож і святкування відбувалося, коли сонце приходило до зеніту (найвищої небесної точки), дні найдовші, а ночі найкоротші. Купала наші предки називали богом плодючості. З масовим прийняттям християнства свято трансформувалося. Спочатку церква намагалася боротися зі святкуванням Купала, але значна частина язичницьких традицій залишилася. Церква святкує народження Івана Хрестителя **7 липня**. Відповідно язичницьке святкування з обрядами перенесли у ніч з 6 на 7 липня. Згідно з

християнською вірою саме Іван Хреститель охрестив перших християн у водах Йордану.

Тож ім'я видатного християнина Івана пов'язали з язичницьким богом, і ми отримали свято Івана Купала. Святкування починалося звечора й крутилося навколо вогнища. Ця традиція збереглася досі. Цього ж вечора неодружені дівчата ворожили на нареченого. Вони плели вінок, кидали його у воду, а хлопці ці вінки діставали. Молоді люди також перестрибували через багаття — це мало їх очистити. Було багато прикмет пов'язаних із цими стрибками. Наприклад, пара, яка вдало перескакувала полум'я, невдовзі одружиться й у шлюбі буде щаслива... Якщо ж скочили у вогонь — чекайте проблем, а то й біди... Церква, звісно ж, не визнає обрядів та язичницьких святкувань, та все ж не так суворо, як раніше, реагує на ці ігри. До речі, у цей день християни освячують у церквах віночки з трав.

Православні християни України Великдень святкують, шануючи давні українські традиції. Ще в давнину мешканці Русі, святкуючи перемогу світла над темрявою в рівнодення (або Дажбожий Великдень), пекли спеціальний коровай, який був своєрідною жертвою божествам. Чим калач був вищим та кращим, тим був більшим урожай та приплід худоби. Цей давній український звичай, який із запровадженням християнства дещо трансформувався, насправді не має нічого спільного з випіканням пісної єврейської паски, як багато хто вважає.

Не можна стверджувати, що традиція писанкарства прийшла до нас із християнством, адже найдавніша керамічна писанка, знайдена археологами, датується IX століттям, а це майже за 100 років до хрещення Русі. Яйце для людей було символом сонця та народження нового життя, тому й дарували його одне одному саме на Великдень. Орнаменти, якими прикрашали писанки, мали дуже важливе значення й мали в собі зашифрований зміст.

Освячення великоднього кошика — жертвоприношення божествам. Принаймні походження цієї традиції саме таке. У давнину язичники задобрювали своїх богів, влаштовуючи різні ритуали

із жертвоприношенням їжі. Тепер замість цього ми освячуємо великодній кошик, стравами з якого розпочинаємо святкову неділю. До слова, його наповнення не дуже й змінилось. Яйця, святковий калач (паска), м'ясо, хрін, сир — усі ці продукти входили у звичний для наших предків раціон.

Бешкетна традиція обливаного понеділка після Пасхи, яка, що правда, збереглась переважно на Західній Україні, насправді ж має серйозне підґрунтя. У давнину хлопці на наступний після Дажбожого Великодня день також обливали дівчат водою. Це вважалося побажанням краси та здоров'я, адже воду наділяли магічними властивостями, і вона мала змити із собою всі хвороби та біди. Що правда, тоді дівчата тішились таким обливанням і на знак подяки дарували хлопцям писанки.

2. Роль християнства в процесі формування єдиного українського народу.

Розповідь учителя

Хоча хрещення Русі й не принесло в державу повного осмислення християнства народом, усе ж таки під його впливом розпочався процес об'єднання слов'янських племен та їхньої трансформації в один народ. Схожий процес відбувався свого часу в германських племінних союзах та вилився у створення незалежних держав. І хоча для України цей шлях був дещо дальшим, формування національної свідомості відбулося саме завдяки християнству та його дивному поєднанню з язичницькими обрядами східних слов'ян, що не тільки зблизило з християнськими народами інших держав, але й вказувало на суттєву відмінність від них. Це й стало однією з причин, чому в подальшій історії країнам-завойовникам не вдалося асимілювати українців.

Дуже часто в найтяжчі для України часи провідником і єдиним духовним оплотом ставала православна церква. Священники не тільки зберігали культурну спадщину українського народу, але й зрощували її продовження в молоді, часто за власної ініціативи безкоштовно навчаючи дітей, вони також розвивали українську мову та літературу, підтримували тісні зв'язки з козацтвом як вій-

ськово-політичною рушійною силою України, надихали на об'єднання та боротьбу проти ворогів держави.

Консервативність православної церкви, з одного боку, уповільнювала розвиток української держави, а з іншого — сприяла настороженому ставленню до чужих вірян, що дозволяла зберегти український етнос як такий.

У той самий час були й певні негативні моменти, що сповільнювали політичний процес об'єднання розрізнених українських земель. Церковні службовці православної церкви звикли підкорятися волі світського володаря, хто б ним не був, покірності вони вчили й прихожан. До того ж дехто з них тяжів до збагачення, що не проходило повз погляд збіднілого народу й не могло не викликати засудження та недовіру.

Дискусійний клуб

Учні об'єднуються у дві команди. Дискусійним питанням буде таке: «Чи відбулося б більш швидке здобуття Україною незалежності, якби Володимир Великий хрестив Русь за католицьким обрядом?». Одна команда отримує завдання довести, що українцям було б краще хреститися за католицьким обрядом, а інша — спростувати цю думку.

***Порада вчителю:** у 8-му класі, під час вивчення подій Берестейської унії повернутися до цього питання.*

Рефлексія «Одна думка — одне речення».

Учні по черзі називають, про що вони дізнались на уроці, однак не виходячи за рамки одного речення.

Культура Русі-України

в 2-й половині XI — 1-й половині XIII ст.

Наприкінці уроку учень повинен знати пам'ятки культури періоду роздробленості Київської Русі, розуміти існування відмінностей між елітарною (княжо-дружинною) культурою Русі, яка тяжіла до цілісності, та народною культурою, яка була просякнута старими, племінними відмінностями, характеризувати розвиток мистецтв у цей період.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. *Розвиток науки, літератури та усної народної творчості.*
2. *Архітектура. Формування нового архітектурного типу храмів.*
3. *Образотворче мистецтво Русі-України та декоративно-вжиткове мистецтво.*

Ключовими словами уроку будуть: літописи, билини, легенди, хрестово-купольний храм, фрески, мозаїки, книжкова мініатюра, в'язь, різьблення по каменю, перегородчаста емаль, зернь, чернь.

1. Розвиток науки, літератури та усної народної творчості.

Робота з підручником

1. Які види шкіл існували та яку освітню мету вони мали?
2. Доведіть, що переважна більшість населення Київської Русі була грамотною?
3. Як вирішувалось питання щодо освіченості дівчат?
4. Доведіть, що мешканці Київської Русі дуже полюбляли книжки?
5. Які наукові знання мали слов'яни?
6. Поясніть, чому Змій Горинич, на відміну від китайського дракона, був лихим героєм українських народних казок.

Розповідь учителя

Перекладна література приходила на Русь головню з Візантії. Процес перенесення, «вживлення» чужоземних пам'яток сприяв не тільки культурному збагаченню наших предків, засвоєнню ними філософського, культурного, морально-етичного досвіду інших народів, а й стимулював розвиток оригінальної творчості.

Оригінальна давньоруська література представлена в жанрах літописання («Київський літопис»), «повчань» («Поученіє» Володимира Мономаха), ораторсько-моралізаторської прози («Слово про закон і благодать» Іларіона), агіографічних творів, або життєписів святих («Сказання про Бориса і Гліба», «Кієво-Печерський патерик») та ін. Найвидатнішою пам'яткою літератури Київської Русі є анонімне «Слово о полку Ігоревім».

У ті часи співіснували мови давньоруська та старослов'янська, або церковнослов'янська. Давньоруською мовою писалис літера-

турні твори, а також державні документи, скажімо, «Поученіє» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», збірник правових документів «Руська Правда», грамоти, ділові акти, договори руських князів (Олега, Ігоря, Святослава) з греками. Після прийняття християнства поряд з давньоруською мовою вживалась і церковнослов'янська, якою перекладались книжки, потрібні для відправлень християнського культу.

Розповідь учителя

Увага! У перелік культурних цінностей, що необхідно знати учням для підготовки до ЗНО, входить Ізборник Святослава. Тому варто акцентувати увагу учнів на цій інформації.

Додатковий матеріал Ізборник Святослава

Святославів Ізборник 1073 р. — найдавніший збережений зі старокиївської доби рукописний збірник літературних творів переважно церковно-релігійного змісту. На думку більшості дослідників, він переписаний для київського князя Святослава Ярославича зі збірника, перекладеного з грецької на церковнослов'янську мову для болгарського царя Симеона. В Ізборнику є також відомості з історії, математики, етики, що дало підставу вченим відзначати енциклопедичний характер цієї пам'ятки. Цікавим додатком до Ізборника Святослава був список рекомендованих і заборонених церквою книг. Початкова частина й закінчення книги переписані дяком Іоаном, решта — невідомою особою. Ізборник прикрашений шістьма мініатюрами, серед яких дуже вартісна за мистецьким та історичним значенням мініатюра з зображенням родини князя Святослава. Це рідкісний випадок в історії давньоруського мистецтва — прижиттєве зображення людей, не зарахованих до лику святих. Установлено, що портрет князя Святослава, його дружини й п'яти синів намальований без попереднього протирання пергаменту кістковим порошком, тонким пензлем густими фарбами та золотом, нанесеним на кіноварну підкладку. Із цього портрета можна судити, як одягалися князі: на головах — своєрід-

ні — тюркські соболині шапки, у княгині — оздоблена золотом сукня, на шиях у синів надіті золоті гривні, талії підперезані поясами, на ногах сап'янові чобітки, на великому князі парчевий плащ з фібулою. Очевидно, що в руках Святослав тримає — Ізборник. Усі мініатюри й заставки виконані фарбами та золотом, переважають теплі кольори — жовті, оранжеві, ніжні червоні, підкреслені золотом, багато використані блакитні й сині кольори та відтінки зеленого.

2. Архітектура. Формування нового архітектурного типу храмів.

Робота з ілюстраціями

*Собор святої Софії
в Києві*

*Борисоглібський собор
у Чернигові*

Завдання

1. Порівняйте архітектурні стилі XI та XII століть. Що змінилось у вигляді храмів?
2. Чому будівництво храмів стало більш дешевим?
3. Чому в кожному великому місті почалось будівництво кам'яних храмів?

Розповідь учителя

Процес роздробленості Русі впливав і на розвиток культури. Удільні князі прагнули показати свою незалежність від Києва й тому розпочинали будівництво головних храмів своїх земель, але багато вкласти грошей у будівництво вони не могли, тому здебільшого почали використовувати новий тип храму — шестистопну будівлю з одним куполом, який виник завдяки зодчим Успенського храму Києво-Печерського монастиря. Така будівля

значно заощаджувала кошти й місце будівництва, адже на той час центральні вулиці міст були вже забудовані, тому будувати великих розмірів храм ще й з галереями було нелегко, а храм з невеликою площею вдало вбудовувався на вільних ділянках міста. Наприкінці XII сторіччя почали відмовлятися від шестистопної будівлі храму, замінивши її чотиристопним. Ширину храму почали замінювати висотою.

Повідомлення учнів

Учні заздалегідь готують повідомлення про Успенський собор у Володимирі, Борисоглібський собор у Чернігові, П'ятницьку церкву в Чернігові, Михайлівський златоверхий собор у Києві.

Відеоподорож Києво-Печерською лаврою

Учитель пропонує дітям подивитися ролик про історію створення Києво-Печерської лаври. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=F376W_fykd8 або <https://www.youtube.com/watch?v=eRWfjrvRnFA>.

3. Образотворче мистецтво Русі-України та декоративно-вжиткове мистецтво.

Розповідь учителя

Монументальний живопис зберігся у формі фресок. Виготовлення мозаїк було досить дорогою технологією, і тому в удільних князівствах починають від них відмовлятися. Замість того, мозаїчні канони зображення проникають у фрескове мистецтво. Останніми храмами, які оздоблювалися мозаїками стали — Михайлівський Золотоверхий собор у Києві та Успенський собор Києво-Печерського монастиря. У XX столітті ці храми були зруйновані, збереглися тільки незначні елементи мозаїчних панно з Михайлівського Золотоверхого собору.

Відеоподорож Кирилівською церквою

Учитель пропонує дітям подивитися ролик про фресковий розпис Кирилівської церкви. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=KHA_5wgVaf8.

Запитання до відеоподорожі

1. Де й ким була заснована Кирилівська церква?
2. Якого видатного князя поховано в Кирилівській церкві?
3. Що було знайдено під час звичайного ремонту в 1860 р.?
4. Як готували штукатурку майстри XII століття в Кирилівській церкві?
5. Який видатний художник брав участь у відновленні фрескового розпису Кирилівської церкви?
6. Які роботи він реставрував?

Розповідь учителя

Увага! У перелік культурних цінностей, що необхідно знати учням під час підготовки до ЗНО входять Свенська ікона Богородиці зі святим Антонієм та Феодосієм Печерським, а також Вишгородська ікона Богородиці. Тому варто акцентувати увагу учнів на цій інформації.

Додатковий матеріал

Свенська ікона Богородиці зі святими Антонієм та Феодосієм Печерським (поч. XII ст.)

Написана преподобним Аліпієм Печерським (близько 1114). На іконі зображена Божя Матір, що сидить на престолі, на колінах у Неї Богонемовля. Праворуч від трону стоїть преподобний Феодосій, а ліворуч — преподобний Антоній Печерський. До 1288 року вона знаходилася в Києво-Печерському монастирі, де прославилася чудесами, і в 1288 році була перенесена до Брянського Свенського монастиря, на честь Успіння Пресвятої Богородиці.

Вишгородська ікона Богородиці (I пол. XII ст.)

Відповідно до Передання, була написана євангелістом Лукою на дошці від столу, за яким був за трапезою Спаситель з Пречистою Матір'ю і праведним Йосипом. Мала первісний розмір 78×55 см. За даними реставраційних робіт 1918 року, її перемальовували кілька разів. Недоторканими лишилися тільки обличчя св. Марії та маленького Ісуса. У 1131 р. ікона була надіслана до Русі

з Константинополя князеві Мстиславові (1132) і була поставлена в Дівочому монастирі Вишгорода. Андрій Боголюбський у 1155 році помістив ікону в Успенському соборі м. Володимира. Відтоді ікона отримала ймення Володимирської.

Гра «Торги на ярмарку»

Учнів об'єднують у команди, кожна з яких отримує завдання прорекламувати власні декоративно-вжиткові витвори мистецтва. Підготовку до гри краще було дати додому, попрохавши учнів принести й наочний матеріал, яким вони будуть «торгувати» (історичний матеріал замінить сучасний скляний посуд, біжутерія, вироби з дерева. Командам дається до 2-х хвилин по черзі нахвалити свій товар. Чия реклама сподобається більшості решти учнів (можна таємним голосуванням або просто піднесенням руки), той вважається переможцем, що продав увесь товар. Незважаючи на те, кому вдалося краще продати свій товар, оцінки отримують усі учасники торгів.

Матеріал на допомогу

Високої майстерності досягли давньоруські майстри у виготовленні різних виробів, прикрашених різнокольоровими емалями. Про великі досягнення саме в цій галузі художнього ремесла писав у X ст. чернець Теофіл з Падеборна. На Русі знали виімчасту та більш досконалу перебірчасту емалі. Техніка перебірчастої емалі була винятково складною, але руські майстри добре володіли нею. Давньоруські перебірчасті емалі істотно відрізняються від візантійських своєю кольоровою гамою, у якій переважають синій, бордо-

вий та білий кольори, деякими особливостями зображень, технічними прийомами виконання. Нині відомі чотири центри мистецтва емалі на Русі: Київ, Рязань, Владимир на Клязьмі й Новгород.

Перебіркою емаллю прикрашалися звичайно коштовні вироби з золота: діадеми, колти, ланцюжки у вигляді медальйонів, рясни, бляшки, що нашивалися на одяг, хрести, ікони, обкладинки книг тощо. Серед цих предметів найбільш відомі сюжетні емалі на колтах, які найчастіше зображують віл-русалок та «древо життя», різних птахів, жіночі голівки, стилізовані рослинні орнаменти, рідше — постаті святих.

Унікальним виробом з перебіркою емаллю є золота діадема XII ст. із с. Сахнівки Черкаської області. Вона складається із семи кіотців, на середньому з яких зображено «Вшестя» Олександра Македонського — загальносередньовічний сюжет, що втілював у собі ідею звеличення влади імператора. Сюжет імпував честолюбству феодалів та князя й тому часто використовувався у творах давньоруського мистецтва, що призначалися для знаті. Решта кіотців діадеми прикрашена стилізованим рослинним орнаментом. Інша діадема XII ст. з Києва теж зроблена із семи кіотців, на яких зображено святих (так званий «Деїсус»). У більш розширеному вигляді ця сама композиція, виконана в техніці перебіркою емалі, є на золотій гривні XII–XIII ст., знайдений поблизу с. Кам'яного Броду на Житомирщині.

Великої досконалості досягло в Київській Русі й мистецтво художнього литва. Давньоруським майстрам була добре відома техніка литва в кам'яних формах та за восковою моделлю. За нею виготовлялися дзвони, свічники, хрести, панікадила-хороси, різні прикраси тощо. Особливо складна техніка відливки об'ємних предметів за восковою моделлю з утратою форми. Плоскі речі відливалися за восковою моделлю в глиняних формах з двох частин. Таким способом, наприклад, виготовлялися поширені на Русі амулети-змійовики, як згадана «Чернігівська гривна». За восковою моделлю в глиняних формах виготовлялися частини панікадил-хоросів, виявлених під час археологічних розкопок у Києві, Переяславі, у с. Сахнівці Черкаської області.

Унікальними виробами, відлитими руським майстром Костянтином за восковою моделлю, є дві бронзові арки XII ст. невідомого призначення з давньоруського міста Вщижа на Брянщині. З утратою форми відлито бронзовий водолій з Переяслава-Хмельницького. Це порожниста посудина у вигляді лева, на спині якого сидить дракон або аспід, що править за держак.

Поширеним було й литво у кам'яних формочках. Цей технічний прийом у XI–XII ст. був пов'язаний, можливо, з тим, що на Русі внаслідок соціально-економічного розвитку з'явився попит на різні ювелірні вироби на продаж. Ремісники-ювеліри міських посадів, які працювали на ринок, почали застосовувати імітацію зерні та перебіркою емалі за допомогою литва. Для багаторазового литва використовували кам'яні форми.

Серед інших художніх промислів у галузі декоративно-прикладного мистецтва можна назвати ще скляне й керамічне виробництво та художнє різьблення по каменю й дереву. У давньоруських містах та на городищах під час археологічних розкопок досить часто трапляються фрагменти виробів зі скла. Головне місце серед них займають різнокольорові браслети та намиста. Рідше зустрічаються персні та різні речі побутового призначення, як кубки, чари тощо. Уміння виготовляти різноманітні скляні вироби, мабуть, деякою мірою можна пояснити тим, що руські ремісники були знайомі з процесом варіння різнокольорових смальт, з яких набиралися мозаїчні зображення.

Коли в Київській Русі розпочалося велике кам'яне будівництво, ремісники-гончарі, крім цегли-плінфи та черепиці, почали виготовляти керамічні плитки з різнокольоровою поливою, що використовувалися для внутрішнього оздоблення будов. Такі керамічні плитки відомі з розкопок князівських палаців у Києві, з них були зроблені підлоги в деяких приміщеннях Софійського собору. Цікаві поліхромні плитки з складною орнаментикою виявлені у Білгороді під Києвом. Для них характерний візерунок, що нагадує рослинне плетиво з жовтих, білих та зелених смуг на червонуватому фоні. Подібним орнаментом прикрашалися й полив'яні яйця-писанки з того самого міста.

Дуже майстерно виконані керамічні рельєфні плитки з Галича. Вони мають квадратну форму з вписаним колом, у якому зображені грифони, орли, соколи, павичі. Малюнки на плитках нагадують фрески на стінах башт Софійського собору, зображення на візантійських тканинах-паволоках та на згаданих вище пластинчастих срібних браслетах.

Народна художня творчість, певно, найбільш яскраво виявлялась у різьбі по дереву, тому що саме із цього матеріалу була зроблена більшість речей у господарстві та хатньому начинні. Соковитим різьбленням по дереву оздоблювалися навіть фасади давньоруських зрубних жител, човни, сани та ін. Через нетривкість дерева вироби давньоруських майстрів майже не дійшли до нашого часу. Зрідка вони трапляються під час розкопок у Новгороді, Старій Русі, Києві. Поширення на Русі набуло пласке різьблення по дереву, при якому зображення, здебільше геометричні орнаменти, заглиблювалось у поверхню речі.

Славилися вироби давньоруських різьбярів по кістці — невеликі, прикрашені різьбленням скриньки, гребінці, гудзики, образки, колодки для ножів, ложки тощо. Улюбленим орнаментом на виробах з кістки є концентричні кола з крапкою в центрі і так звана плетінка, рідше зустрічаються сюжетні зображення. Особливий інтерес становлять шахові та шашкові фігурки з кістки, які свідчать про інтелектуальні заняття їхніх власників — жителів давньоруських міст.

Рефлексія «Продовжити речення товариша»

Учні по черзі дають відповідь на питання «Про що дізналися на уроці?». Перший учень одним реченням починає розповідати, а друге речення він не договориє, залишаючи його договорити іншому учню. Той закінчує речення товариша й починає своє. Наприклад: «Мені запам'яталося, що в період роздробленості архітектурні пам'ятки зменшуються у розмірах. Новим типом храму стає...».

Культура Галицько-Волинської держави

Наприкінці уроку учень повинен знати основні архітектурні та образотворчі пам'ятки культури Галицько-Волинської держави, називати архітектурні стилі храмів Галицько-Волинської держави, характеризувати стан розвитку окремих галузей культури, порів-

нювати галицько-волинський літопис із візантійським стилем, висловлювати власну думку щодо спадкоємності Галицько-Волинської держави культурних надбань Київської Русі.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. *Розвиток літератури Галицько-Волинської держави.*
2. *Архітектурні школи Галицько-Волинської держави та особливості образотворчого мистецтва.*
3. *Історико-культурологічне значення Галицько-Волинської держави.*

Ключовими словами уроку будуть: Галицько-Волинський літопис, романський стиль, фрески, ікони, іконостас, книжкова мініатюра.

1. Розвиток літератури Галицько-Волинської держави.

Робота з історичними джерелами в парах

Учні отримують уривки з Галицько-Волинського літопису. Їхня задача відповісти на питання до тексту, переказати текст один одному та сумісно зробити висновки щодо розвитку літератури Галицько-Волинської держави.

Уривки з Галицько-Волинського літопису

У рік 6709 [1201]. Початок княжіння великого князя Романа, що був державцем всієї Руської землі, князя Галицького.

По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всієї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих, [*...] Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав [хана їхнього] Отрока в Обези за Залізні ворота, а [хан] Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись.

Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону, забравши землю їх усю і загнавши окаянных агарян. По смерті ж Володимировій остався у Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези, кажучи: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою». Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні

половецькій. А якщо він не схоче, — дай йому понюхати зілля, що зветься євшан».

Той же не схотів [ні] вернутися, ні послухати. І дав [Ор] йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучше есть на своей земле кистями лягти, аніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою. Од нього родився Кончак, що зніс Сулу, пішо ходячи, котла носячи на плечах.

Отож Роман-князь ревно наслідував [Володимира] в цім і старався погубити іноплеменників. [...] велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один, [Данило], чотирьох літ, а другий, [Василько], двох літ...

У рік 6721 [1213]. У ті ж роки, коли минув час, узяв Данило в нього, [Мстислава], дочку, на ім'я Анну, і родилися від неї сини й дочки. Первенцем бо в нього був Іраклій, по нім же — Лев, а за ним Роман, Мстислав, Шварно та інші, що малими одійшли зі світу сього.

Коли ж минув час, поїхав Данило до Мстислава в Галич, кажучи на Лестька: «Він отчину мою держить». Але той одповів: «Сину! Через давню приязнь не можу я на нього стати. Знайдино ти собі других».

Данило тоді вернувся додому, і поїхав з братом [Васильком] і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну...

У рік 6732 [1224]. У той же рік прийшла нечувана рать: безбожнозні моавитяни, прозвані | татарами, прийшли на землю Половецьку, і половці стали [супроти них. Але навіть хан] Юрій Кончакович, що був найбільший між усіх половців, не зміг вистояти перед ними. І побіг він до ріки Дніпра, і многи [половці] побиті були. А татари, вернувшись, пішли у вежі свої.

І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: «Якщо ви не допоможете нам, — [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете». І була рада всіх князів у городі Києві, [і] нарадились вони так: «Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй».

Тоді бо Мстислав Романович був [князем] у Києві, а Мстислав [Святославич] у Козельську і в Чернігові, а Мстислав Мстисла-

вич [Удатний] у Галичі, — це ж були старійшини в Руській землі. А Юрія [Всеволодовича], князя великого суздальського, не було на тій раді. Се ж іще молоді князі, [котрі були тут]: Данило Романович, Михайло Всеволодович, Всеволод Мстиславич київський та інших багато князів. Тоді ж великий князь половецький охрестився, Бастий. А Василька [Романовича] не було, бо він, молодий, лишився у Володимирі.

Звідти ж, [із Києва], рушили вони місяця квітня і прийшли до ріки Дніпра, до острова Варязького. І приїхала туди до них уся земля половецька, і чернігівці приїхали, і кияни, і смольняни, й інші землі.

Запитання до текстів

1. Про що ідеться в тексті?
2. До яких жанру можна віднести цей текст?
3. Чи може сучасний історик довіряти змісту цього тексту як відзеркаленню певних подій? Обґрунтуйте свою відповідь.
4. Зробіть висновки щодо розвитку літератури в Галицько-Волинській державі. Які слов'янські літературні традиції вони зберігають. З яким твором можна порівняти Галицько-Волинський літопис?

2. Архітектурні школи Галицько-Волинської держави та особливості образотворчого мистецтва.

Розповідь учителя

Галицько-Волинська держава виступала в історії України як спадкоємниця Київської Русі. Це проявлялося в розвитку культурних традицій слов'ян. Одночасно, мешканці держави налагодили досить тісні зв'язки з країнами Західної Європи, утрачався культурний вплив Візантійської імперії, яка наразі переживала тяжкі часи, тож європейське мистецтво втіало в культуру Галицько-Волинської держави ніби вода крізь решето. У державі склались дві архітектурні школи — галицька та волинська.

Волинська архітектурна школа продовжувала зберігати традиції київської школи, у той час, як галицька школа все більше додавала в культуру держави модних європейських трендів. Як ви га-

даєте, чому саме галицька архітектурна школа відчувала найбільше європейської культури?

Робота з ілюстраціями в парах

*Успенський собор у Володимирі
Церква Пантелеймона в Галичі*

*Успенський собор
у Володимирі Церква
Пантелеймона в Галичі*

Порівняйте дві архітектурні школи Галицько-Волинської держави. Віднайдіть елементи, які вказують на вплив романського мистецтва Європи на галицьку архітектурну школу.

Розповідь учителя

Увага! У перелік культурних цінностей, що необхідно знати учням під час підготовки до ЗНО, входять: Успенський собор у Володимирі, Церква Пантелеймона в Галичі, Холмська вежа в селі Стовп. Тому варто акцентувати увагу учнів на цій інформації.

Додатковий матеріал

Успенський собор у Володимирі (1160 р.)

Це головна визначна пам'ятка Володимира-Волинського, можна сміливо заявити, що вона є його візитною карткою. Часто собор іменують Мстиславовим храмом на честь його засновника волинського князя Мстислава Ізяславовича. Зараз цей собор входить до Володимиро-Волинської єпархії Української православної церкви Московського патріархату. Був побудований у вигляді одностовпного хрестовокупольного шестистовпного храму, що має схожість з Кирилівською церквою, а це вказує на те, що будували його київські майстри. Стіни собору гармонійно розділяють арки на напівколони, багато прикрашені фресками. Засновником храму Успіння Пресвятої Богородиці був удільний князь міста Мстис-

лав Ізяславович, який пізніше став великим Київським князем. У той же 1160 рік було проведено освячення собору, після чого він став кафедральним у продовження першої єпископської кафедри Волинської єпархії, що була заснована тут в 992 році. На честь її 1000-річчя в 1992 році недалеко від собору було встановлено пам'ятний хрест.

Церква святого Пантелеймона в Галичі (1194 р.)

У первісному вигляді це був чотиристовпний однокупольний храм, складений з великих тесаних брил світло-жовтого пісковика на вапняному розчині. Споруда була перекрита півциркульним склепінням з покрівлею по закомарах. Розбивка плану будівлі дуже точна, без врахування пілястр має розміри 15,26×15,26 м. Усі кути прямі, всі розміри однакові в схожих частинах і деталях. У церкві св. Пантелеймона не збереглися первісні склепіння й верх, а те, що є, то результат «реставрації», проте храм набув сучасного, наближеного до первісного, вигляду й має всі елементи, притаманні галицькій архітектурній школі княжої доби. Церква має три півкруглі апсиди та перспективний портал. Уся церква оперезана цоколем, стіни розчленовані гладкими пілястрами, карнизами, тягами тощо. Найціннішим і найбагатшим за формою і декором є західний портал. Він значно виступає за лице фасадної стіни. Портал оздоблюють дві пари колонок з капітелями. Руст колони складається з трьох пучків і вузла посередині. Колони підтримують фриз з різьбленим орнаментом у вигляді пальмети. Південний портал більш стриманий щодо скульптурного декору, але його архітектурне вирішення таке, як і західного. Форми уступів відповідає форма архівольту. Цей портал був дуже пошкоджений 1915 р. Що стосується апсид, то вони декоровані тонкими півколонками, на які спирається аркатурний пояс. Різьблені капітелі центральної апсиди мають розмаїтий рисунок. Ці капітелі й аркатурний фриз автентичні.

Холмська вежа в селі Стовп (XII ст.)

Вежа має зовні план прямокутника (6,6×5,7 м) та круглий внутрішній простір діаметром 3–3,6 м, що переходить у верхніх ярусах у восьмикутник. До сьогодні дійшли мори трьох ярусів вежі заввишки 17 м. Припускають, що вежа в процесі будівництва мала

4–5 ярусів. На верхньому ярусі, вірогідно, знаходилась каплиця у формі грецького хреста з підлогою, укритою поливаною плиткою, та вітражами у вікнах. Близько 1280-х років вежа виконувала оборонні функції, і пагорб, на якому вона зведена, було обведено частоколом та ровом.

Розповідь учителя з презентацією

Будівництво культових споруд перебувало під особистим опікуванням правителів, заохочувалося та підтримувалося ними матеріально. Для архітектури того часу було особливо значущим зведення оборонних споруд. Саме в ці часи споруджуються перші муровані фортеці та замки в Бересті, Кам'янці-Подільському, Хотині, Білгород-Дністровському та ін. Запрошені з Європи майстри впроваджували фортифікаційні новачки — у Холмі вперше було закладено башту донжон, за зразком якої оборонні вежі були споруджені в більшості галицьких та волинських міст. Про високий рівень оборонно-фортифікаційного мистецтва в Галичині свідчить п'ятиповерхова дерев'яна наскельна фортеця Тустань IX–XIV століть на Львівщині. Забудова фортеці розпочалася ще в IX ст. Виявлені на скелях язичницькі символи вказують, що вона була закладена ще в дохристиянські часи. Вдало вибрана місцевість, продумана система водопостачання, яка справно функціонує й досі, свідчить про значний досвід русичів у фортифікаційних справах уже на той час.

Образотворче мистецтво, зокрема, іконопис, Галицько-Волинського князівства мало своєю основою візантійські та давньоруські традиції. Водночас іконопис Галичини та Волині включав низку своєрідних особливостей, передусім прагнення реалістичності та динамічності, експресивності образів. Це відбилося, зокрема, у намаганні митців намітити індивідуальні ознаки творчих манер, легку об'ємність образів, що суттєво відрізняє галицько-волинський іконопис від візантійських зразків. Разом з тим характерними рисами іконопису Галичини та Волині є лаконізм і цілісність композиції, поєднання контрастних барв, емоційна насиченість образу-символу, що виявляється в таких іконах, як «Святий Юрій-зміє-

борець», «Красилівська Богородиця», «Ченстоховська Богоматір» та ін. Іконопису Галицько-Волинського князівства притаманне поєднання візантійських традицій, спадщини Київської Русі та місцевого народного мистецтва. Прикладом цього є ікона Богоматері-Одигітрії кінця XIII–XIV ст. з Покровської церкви Луцька, у якій наявні народні орнаментальні мотиви (сорочка немовляти Ісуса прикрашена вишитими квіточками).

У галицькій землі з'явився новий різновид сакрального мистецтва, невідомий у Київській Русі, литі олов'яні та бронзові ікони та хрестики. Відомі також великі бронзові та олов'яні ікони, вагою до 30 кг. Мистецтво кам'яних іконок відоме у всій давньоруській землі, але найбільшого поширення воно набуло в галицькій землі. Виявлені іконки із зображенням Богородиці, Ісуса Христа, Архистратига Михаїла та інших святих.

Монументальний розпис продовжував київські традиції оздоблення інтер'єру. Фресками були розписані вівтарні частини головних храмів Волині й Галича. З останньої чверті XII ст. фрески на світську тематику були поширені в князівських палатах. Про високий рівень майстрів монументального живопису Галицько-Волинського князівства свідчать розписи в Польщі, які збереглися в костьолі в Сандомирі, каплиці Св. Хреста на Вавелі в Кракові, костьолі у Вислиці, замковій капелі в Любліні тощо. На території України до нашого часу майже не збереглося значних фрагментів фресок, за винятком розпису Вірменського собору у Львові.

Мозаїчних панно не збереглося взагалі, є тільки згадки про мозаїчний живопис у галицькій землі, які підтверджуються залишками смальти в руїнах галицьких церков.

У християнські часи, переслідуючи ідолопоклонство, церква не заохочувала розвиток скульптури. Установлення статуй не було прийнятим, але православні храми прикрашалися рельєфними зображеннями та декоративними рельєфними плитками. Рельєфи прикрашали церкви Св. Пантелеймона в Галичі та Іоанна Златоуста в Холмі, Успенський собор у Галичі. Давнє рельєфне зображення Богородиці виявлено в Успенському храмі Галича, при відбудові якого в наш час використовувалися матеріали зруйнованої татаро-

ми княжої церкви. Яскравим зразком скульптури тієї доби є шиферний рельєф XIII ст., який зображує св. Дмитрія.

До рельєфної пластики також належать численні керамічні плитки — поливані (укриті емаллю) й неполивані. На них виявлено 13 сюжетних композицій з рельєфними зображеннями грифона або орла. До наших днів у деяких галицьких селах збереглися печі, викладені з кахлю, виготовленого ще за княжих часів.

Робота з ілюстраціями в парах

Розгляньте зображення ікон Галицько-Волинської держави та доведіть, що в цей період розпочався відхід від Візантійських канонів. Визначте причини такого процесу.

Дорогобузька
ікона Богоматері

Волинська
Богоматір

Ченстоховська
ікона Богоматері

Розповідь учителя

Увага! У перелік культурних цінностей, що необхідно знати учням під час підготовки до ЗНО, входять: Дорогобузька ікона Богоматері, ікона святого Юрія Змієборця. Тому варто акцентувати увагу учнів на цій інформації.

Додатковий матеріал

Дорогобузька ікона Богородиці (остання третина XIII ст.)

Має незначні відходження від візантійських традицій іконопису. Жодна деталь постаті Марії й Христа не є площинна, а деталі вималювані з відчуттям декоративної доцільності, філігранним акцентуванням прикрас на рукаві, на мафорії й тонким лінійним

промальовуванням численних складок одягу Ісуса Христа, який благословляє людей характерним жестом правої руки й наче вказує на Богоматір. При всій монументальності постаті Марії, плечі в неї вузькі й вельми похилі. Для всієї композиції характерна округлість, завершеність малюнка й пластичність форми.

Ікона святого Юрія Змієборця із с. Станілі (XIV ст.)

Пам'ятка образотворчого мистецтва XIV ст. Найбільша мистецька цінність Дрогобищини. Унікальність цієї пам'ятки полягає в тому, що Юрій зображений не на білому, а на чорному коні, що є винятковим в українській іконографічній традиції. До того ж на іконі відсутні фонові зображення замку та принцеси, на захист якої й виступив в одній Юрій Змієборець.

3. Історико-культурологічне значення Галицько-Волинської держави.

За допомогою учителя учні роблять висновки щодо значення Галицько-Волинської держави для України. Учителю може запропонувати учням зробити висновки, використовуючи слова-підказки: спадкоємиця Київської Русі, українська самобутність, шанована у світі, поклала міст між мешканцями роздробленою Русі та Європейськими країнами, показала можливу єдність українців на шляху до незалежності, захищала власні землі від зазіхань ворогів, стала бар'єром для захоплення європейських територій загарбниками зі сходу, поєднала слов'янські та європейські культурологічні цінності.

Рефлексія «Закінчити думку»

На уроці я познайомився (лась) із...

Мене зацікавило...

Було важко...

Мені вдалося...

Я бажав (ла) би...

Мені запам'яталось...

Я спробую...

Господарське життя України в 2-й половині XIV–XV ст.

Наприкінці уроку учень повинен знати соціальні верстви населення України, називати нові економічні формації та причини їх виникнення, окреслювати побут селян та міщан, порівнювати їх між собою, пояснювати важливість магдебурзького права для розвитку міста, розуміти роль у житті давньоукраїнського суспільства різних соціальних верств та етнічних груп.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. *Економічний розвиток України в 2-й половині XIV–XV ст. Соціальні рухи.*
2. *Побут та господарська діяльність селянина. Народно-вжитковий промисел.*
3. *Уклад міст з магдебурзьким правом. Цехова індустрія міст.*

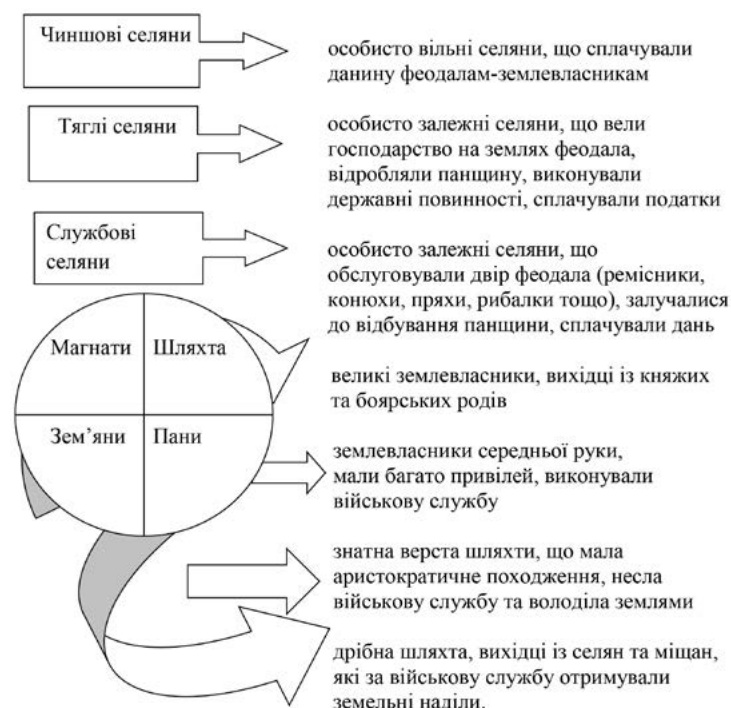
Ключовими словами уроку будуть: латифундія, фільварки, магдебурзьке право, соціальні бунти, магістрат, лава, рада, цехи, кагани.

1. Економічний розвиток України в II половині XIV–XV ст. Соціальні рухи.

Бесіда

1. Які соціальні верстви склалися в період роздробленості Київської Русі?
2. Які соціальні верстви існували в західноєвропейських країнах? У чому була різниця між соціальними прошарками європейських країн та українських земель?
3. Під вплив яких держав потрапили українські землі в XIV–XV ст.? Як це могло вплинути на соціальне розширення на українських землях?

Робота з схемами

Запитання

1. Назвіть привілейовані верстви населення України XIV–XV ст.
2. Визначте, головні галузі їхнього збагачення.
3. Запропонуйте магнатам варіанти розширення їхніх землеволодінь (серед них можуть бути: освоєння нових земель, отримання земель за службу князеві, захват земель у сусіднього шляхтича, незаконне захоплення вільних земель, що належать селянам-общинникам, купівля маєтків збіднілих шляхтичів).
4. Поміркуйте, у кого легше відібрати землю магнатові. Розробіть для великого землевласника процедуру закріпачення селянина. Зробіть кінцевий висновок щодо стану селян у XIV–XV ст.
5. Ураховуючи розвиток міст, запропонуйте ще варіанти збагачення шляхти.

Розповідь учителя

Землеволодіння магнатів називалися латифундіями, тобто великими землями. Вони мали натуральний характер господарювання з використанням робітничої сили залежних селян. Економічна доцільність цих володінь була виключно в кількості земель. Шляхтичі, що мали менше землі, не могли тягатися за багатством з магнатами, але поступово вони навчалися замінювати кількість якістю використання. Цьому сприяв різкий попит у країнах Європи на готову сільськогосподарську продукцію, саме тому вони почали займатися сільським виробництвом з урахуванням попиту ринку, налагоджували на своїх землях легке виробництво з виготовлення молочних продуктів, вина, пива, виробів з м'яса, борошна тощо. Така форма господарської діяльності називалася фільварки. Особливість фільварків, на відмінну від латифундій, була в тому, що ведення господарства не просто спиралося на використання робітничої сили залежних селян на панщині, а базувалась на постійній щоденній панщині, адже зупиняти виробництво не можна. Саме господарі фільварків були найбільш зацікавленими в процесі закріпачення селян, та, більш того, щоденному їх знаходженню на виробництві. Як ви гадаєте, чи буде цікавити шляхтича матеріальне становище селянина? Чи погіршиться стан селянина за таких товарно-грошових умов? Як селянин може показати своє незадоволення?

Робота за підручником

Використовуючи текст підручника, прослідкуйте юридичний процес оформлення всіх селян у статус кріпаків. Коли й у яких законах це було закріплене. Напишіть гнівну промову керівника селянського повстання отамана Мухи до шляхтичів або заповніть схему

2. Побут та господарська діяльність селянина. Народнo-вжитковий промисел.

Творче завдання на 4-ри групи

Використовуючи матеріал підручника, розробіть поради трудового дня для селянина: 1-ша група — навесні, 2-га група — улітку, 4-та група — восени, 5-та група — узимку.

Розповідь учителя

Розвиток українського декоративно-прикладного мистецтва XIX–XVIII ст. можна поділити на три етапи. Перший етап (XIV — перша половина XVI ст.) — це період становлення, формування специфічних рис українського декоративно-прикладного мистецтва, у якому ще досить відчутні традиції давньоруського художнього ремесла. Другий етап (друга половина XVI — перша половина XVII ст.) зумовлений посиленням національно-визвольної боротьби українського народу за возз'єднання характеризується розквітом міського ремесла, заснуванням ремісничих цехів. Третій етап (друга половина XVII — XVIII ст.) — період значного економічного й культурного піднесення України, формування української нації, інтенсивного розвитку народного мистецтва й художнього ремесла, зростання великих мануфактур.

Пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва, що збереглися до нашого часу, розподілені між цими етапами нерівномірно. Зрозуміло, найменше їх дійшло до нас із початкового періоду розвитку українського декоративно-прикладного мистецтва та значно більше — з кінця XVII й особливо XVIII ст. Збереглися переважно добротніші та коштовніші речі, які обслуговували потреби панівних верств українського суспільства — феодалів, духівництва, заможного міщанства. Про них частіше згадується в різноманітних тодішніх документах: актах, описах майна, хроніках тощо. Вироби прикладного мистецтва, якими користувалися селяни й бідніше міщанство, виготовлялись не з коштовних матеріалів, а з дерева, глини, простих тканин і природно не могли бути довговічними. Проте, розглядаючи речі панського побуту: дорогий одяг, меблі, шиті золотом і сріблом тканини, ювелірні вироби, гобелени — ми не повинні забувати, що все це виготовлялося переважно руками

селян та міських цехових майстрів, які хоч і змушені були зважати на естетичні смаки панівних класів, але вкладали в них своє здоров'я, народне світосприймання й високий художній смак.

Декоративно-прикладне мистецтво XIV–XVIII ст. було мистецтвом ручної праці. Кожна виготовлена майстром річ — оригінальний, неповторний твір. Вироби народного мистецтва, цехового ремесла й мануфактурного виробництва вражають багатством і різноманітністю форм, вигадливістю і красою оздоблення, становлять цінне надбання української художньої культури.

3. Уклад міст із магдебурзьким правом. Цехова індустрія міст.

Робота зі схемою

Учитель пояснює, що міста, як і села, мали своїх хазяїв, від цього вони не могли ефективно діяти й розвиватися, що своєю чергою зменшувало дохід від міст королівської казни. Поступово українські міста стали отримувати більше прав, міщани добились так званого Магдебурзького права.

Розповідь учителя

Не будучи обов'язковим атрибутом ремесла, цехова організація є свідченням певного рівня розвитку міст, товарно-грошових відносин, зокрема товарності ремісничої продукції. Цехи становили корпоративну власність у містах, яка відповідала феодальній структурі земельної власності тих часів. На Україні, як і в Польщі, цеховий устрій був близький за формою до західноєвропейського, але на Україні він ніколи не набував такого поширення, як у Франції, Німеччині, Австрії та навіть Польщі. Відома нам найбільша кількість цехів перед визвольною війною була у Львові — 33, Кам'янці-Подільському — 18, Меджибожі — 6, Білій Церкві — 12, Ніжині — 8. Протягом 1637 р. у Переяславі були засновані 5 цехів, у Києві — близько 10. Цехи дозволялося створювати католикам. Необхідність захисту православної релігії та української національності від денаціоналізації і покатоличення українського народу викликала до життя паралельну цехам організацію ремісників — братства, у яких брали участь й інші категорії населення міст. Як цехи, так і братства чинили опір феодалам, захищаючи інтереси міських ремісників і купців. Близькість же завдань та занять сприяла об'єднанню братств і цехів в одне ціле.

Цех складався з ремісників однієї або кількох споріднених спеціальностей. Повноправним членом цеху був ремісник — майстер, який мав необхідні знаряддя праці, власну майстерню, де працювали він сам, члени його родини й певна кількість учнів (термін перебування в учнівстві коливався від 2–3 до 7 і більше років), а також підмайстрів, яким, щоб стати майстрами, потрібно було через деякий час виготовити товар — «шедевр» і сплатити вступний внесок. **Кожний цех мав свою емблему із зображенням знаряддя праці, печатку, касу, а також статут.** Вироблялася чітка система нагляду за працею ремісників, кількістю, способом виробництва та якістю товару, а також контролю за діями конкурентів, розподілом ринків сировини та збуту продукції. **Керівництво цеху** (старшини, яких обирали на зборах майстрів) мало великий вплив на підлеглих ремісників, регламентуючи навіть умови їхнього життя, у тому числі одяг, харчування, побут тощо.

Існували особливі суди, які розглядали справи порушників цехових правил.

Творче завдання.

Учні об'єднуються в команди (5–6 учнів у команді). Кожна команда утворює свій цех у залежності від їхньої спеціальності (виглядає папірець із назвою цеху: цех ювелірів, цех гончарів, цех з виготовлення взуття, шевський цех, ковальський цех). Команди отримують завдання: розробити герб, визначити головних покупців їхнього товару, зазначити ринки збуту товару, визначити, які матеріали їм необхідно закупити для виготовлення товару, розробити статут цеху, урахувати правила поведінки для майстрів, підмайстрів та учнів.

Рефлексія «Табличка знань»

На цьому уроці:	
Я дізнався (лась)	
Я зрозумів (ла)	
Я навчився (лась)	
Мені було цікавим	
Хотів (ла) би ще більше дізнатися	

Культура України XIV–XV ст.

Наприкінці уроку учень повинен знати архітектурні та літературні пам'ятки культури України XIV–XV ст., порівнювати їх з європейськими культурними пам'ятками доби Відродження, називати культурні центри України XIV–XV ст., давати стислу характеристику діячам культури, називати причини повільного розвитку культури України, працювати з різноманітними джерелами інформації.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. *Розвиток освіти та літератури на теренах України в XIV–XV ст. Книгодрукування.*
2. *Усна народна творчість.*

3. *Архітектура та образотворче мистецтво України на тлі європейської спадщини доби Відродження.*

Ключовими словами уроку будуть: магдебурзьке право, книгодрукування, Юрій з Дрогобича, Швайпольт Фіоль, історичні пісні, думи, балади, фортеці, оборонні споруди.

1. Розвиток освіти та літератури на теренах України в XIV–XV ст. Книгодрукування.

Метод мозкового штурму

1. Що важливіше для людини: матеріальні цінності чи духовні?
2. Що потрібно для розвитку культури?
3. Що може заважати розвитку культури?
4. Поміркуйте, як чинники, що заважають розвитку культури, можна перетворити на чинники, що сприяють розвитку культури?

Завдання за підручником з використанням SWOT-аналізу

Використовуючи матеріал підручника, складіть таблицю «Чинники, що впливали на розвиток української культури».

Приклад таблиці

Чинники, що позитивно впливали на розвиток української культури	Чинники, що негативно впливали на розвиток культури
<ul style="list-style-type: none"> • Розвиток міст, що отримують магдебурзьке право • Виникнення братств • Розвиток технологій, поява книгодрукарні • Поєднання в культурі західно-європейських та українських традицій • Переселення на українські землі іноземців, що розвивали та культурно збагачували нову родину 	<ul style="list-style-type: none"> • Загибель Візантійської імперії • Утрата незалежності українських князівств • Роздробленість українських земель з повним контролем іншими державами • Розпочаті процеси ополчення та окатоличування українців

	<ul style="list-style-type: none"> Використання українських земель як матеріального придатку для розвитку економіки безпосередньо Польщі, Литви, Угорщини Грабування культурних цінностей
Можливості, які з'явилися перед українцями в питаннях розвитку культури	Загрози, які могли знизити якість розвитку культури
<ul style="list-style-type: none"> Доступ до європейської культури Доступ до вищих навчальних закладів Європи Розвиток братств стимулює розвиток освіти в Україні Формування національної свідомості, що охоплювала народні верстви населення, дрібних українських феодалів, священників, митців 	<ul style="list-style-type: none"> Війни між країнами, до складу яких відійшли українські землі, що змушувало українців воювати один проти одного Набіги татаро-монголів, пізніше татарів; Чвари між православними та католицькими єпископами, розбещеність та жага до багатств у священників

Розповідь учителя

У XIV–XV ст. Україна переживала важкі часи: була втрачена незалежність, українські землі опинилися під контролем різних країн з різним культурним розвитком, велика кількість міст та поселень розорена татаро-монгольськими військами в середині XIII ст. не відновилась, українські землі постійно грабувались, використовувались як сировинний придаток для держав-загарбниць. Водночас намітилися тенденції в розвитку українських земель. Україна вже тоді почала ставати мостом між двома різними світами — християнським європейським, арабо-мусульманським.

Українців не тільки стали першою лінією оборони проти набігів татаро-монголів, загарбницьких дій османського халіфату, але й вдало поєднували досягнення європейської та арабської культур, створюючи ні на кого не схожу українську культуру.

Робота з роздатковим матеріалом

У XIV–XVI ст. споруджуються міста, зростає цехове виробництво, розвиваються різні види художньої творчості, ремесла, торгівля, поживляються міжнародні, зокрема й мистецькі контакти. Княжі центри стають активними осередками різних форм культурного життя. В українському суспільстві ще за часів Київської Русі не згасала жага до знань, до книги.

Центрами освіти були монастирі, єпархії, що дбали про розвиток письма, відповідно до потреб церкви. Вищого навчального закладу в XIV–XV ст. в Україні ще не було, хоча школи деяких монастирів, зокрема Києво-Печерської лаври, зажили міжнародного авторитету й прирівнювалися до університетських. У містах, де оселялися колоніями німці, поляки, вірмени, євреї, освіта підпорядковувалася місцевим інтересам — ремеслам, торгівлі, справочинству й опікувалася католицьким кліром. Церква виступила в оборону руської мови. Свідченням цього є пам'ятки рукописної книжності. Основою освіти була книга, і українські прогресивні діячі не шкодували матеріальних статків та охоче комплектували бібліотеки з творів античних і європейських письменників, філософів, просвітителів. Книга в Україні була вельми шанована, на ній виховувалися різні прошарки освічених людей. Подарувати книгу храмові, замовити переклад твору — усе це вважалося справою честі. Книги охоче перекладали з інших, переважно грецької, потім латинської мов. Збереглися переклади Біблії («Пісня пісень», «Євангеліє», «Апостол»), а також інших літургійних творів. Центрами освіти й книгописання в XIV–XVI ст. були монастирі, зокрема Києво-Печерська лавра, Дерманський, Унівський, Зимненський та інші, що збирали під своїм дахом значні культурні сили — переписувачів літератури, художників, проповідників, музикантів, учених. У монастирях жили «книжники великі», тут укладалися чималі бібліотеки, переписувалися книги нові.

Київ був великим культурним центром, а його ядром — Києво-Печерська лавра, що згуртувала у своїх стінах освічених людей, розсіваючи зерна наукових знань і книжності. У другій половині XV ст. Київ стає значним науковим осередком, про що свідчать численні твори з астрономії, медицини, фізики, логіки, які з'являються зусиллями перекладачів у Києві. Центр Київського князівства, він зберігав пріоритет у духовному єднанні слов'ян, цьому сприяли широкі торговельні зносини як зі Сходом, так і з Заходом. У Києві діяли дві освічені громади — раббанітська та караїмська, що займалися перекладацькою діяльністю. Після нападу татар у 1482 р., коли доценту було пограбовано усі святині міста, здавалося, що Київ більше не постане з руїн. Але невдовзі місто відродилося.

Українська література в XIV–XV ст. не мала сприятливих умов для свого розвитку, у наступні періоди на перший план виходить перекладна література, що пробуджувала патріотичні почуття у зв'язку із засиллям латинської культури. Полемічний запал виступів посилюється в збірках кінця XV — початку XVI ст. Оригінальне письменство XIV ст. «перебувало в стані застою», це пояснюється характером компіляцій і наслідування, які спостерігаються у збірниках «Золотий ланцюг», «Ізмарагд», «Златоуст», «Толкова Палея», «Чети-Мінеї», що містили чимало світських елементів.

Велику роль у становленні нової культури відіграло світське письменство, пов'язане з традиціями літописання, з розвитком руського права. Норми державного права, хоч і змінені подальшою державною еволюцією, були перейняті Великим князівством Литовським від Русі. Приватне й карне право Великого князівства Литовського оперлося також на руське, як показує порівняння Руської Правди із земськими грамотами Великого князівства Литовського й Литовським Статутом. Руська мова стала урядовою й культурною мовою Великого князівств Литовського — мовою великокняжої канцелярії та урядів, правознавства й письменства взагалі навіть у власне литовських землях. Отже, політична прихильність Литви до України мала своєрідне культурницьке забарвлення, тобто була прийнята духом української культури.

Завдання до тексту

1. Використовуючи текст матеріалу, доведіть, що головна мета освіти — духовний та економічний розвиток українських земель
2. Визначте роль церкви в процесі розвитку освіти в Україні?
3. Охарактеризуйте розвиток літератури та території України в XIV–XV ст.
4. Визначте жанри літератури XIV–XV ст.
5. Доведіть, використовуючи текст, вислів «можна програти сильній військом державі, але ніколи не програти, будучи більш сильною в розвитку культури та освіти».

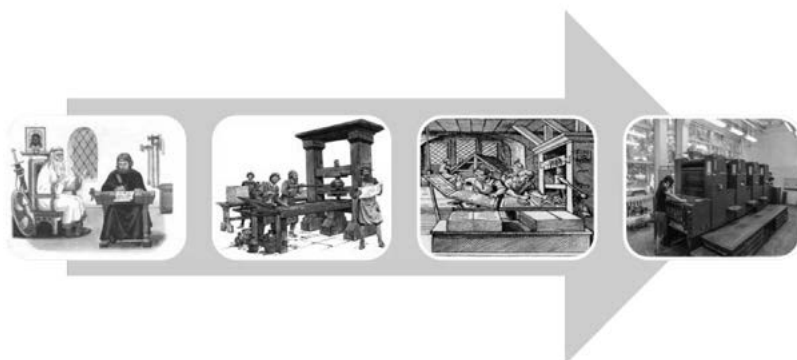
Виступ учня «Юрій з Дрогобича»

Виступ готується заздалегідь за допомогою вчителя. Учень розповідає про життя Юрія з Дрогобича від його імені. Було б добре використати елементи одягу тих часів, книжки, згорток пергаменту.

Розповідь учителя

Тільки уявіть собі, скільки вам знадобилося б часу для того, щоб переписати увесь текст вашого підручника, а якщо ще перенести малюнки, прошити аркуші та обгорнути обкладинкою. І все це зробити самостійно. Мабуть, на це пішли б роки. Чи міг би такий повільний труд здешевити книгу, зробити її більш доступною для користувачів, швидше поширювати письмову інформацію, розвивати літературні жанри. Звичайно, що ні. Тож не дивно, що з'являлися люди, які намагалися покращити цей процес, зробити його менш обтяжливим. Фактично, це був перший крок для створення сучасної видавничої техніки. Подивіться на схему й тільки уявіть собі, скільки знадобилося часу людству, для того щоб розробити перший друкарський станок, адже люди почали писати книги ще за багато століть до нашої ери, а перший друкарський станок виник тільки в середині XV століття. Автор цього верстата — німець Йоганн Гуттенберг. Він розробив рецепт сплаву, з якого виготовлялися літери. Ці літери заповнювалися фарбою та розміщувалися під прес у певній послідовності. Тому можна було зробити багато однакових аркушів одночасно, але, щоб перейти до створення іншої сторінки,

треба було витягнути букви й розкласти їх в іншому порядку. Звісно, що ілюстрації доводилося робити вручну, як і раніш. Поступово люди почали вдосконалювати його винахід. Підрахуйте, скільки знадобилося часу, щоб створити сучасні типографські верстати. Наскільки менше людям знадобилося часу, щоб удосконалити технологію книгодрукування Гутенберга. У житті так і є: створити щось зовсім нове — вимагає зусиль багатьох поколінь та століття часу, а от на вдосконалення створеного треба менше зусиль.

Завдяки близькості України до європейських країн технологія книгодрукування швидко проникає й на наші терени. У Варшаві вже наприкінці XV століття почалось друкування книг церковнослов'янською мовою. Першим таким друкарем став німець Швайпольт Фіоль, який у 1491 році надрукував кирилицею чотири книги для церковної служби в православних церквах. Збереглися документи, відкриті тільки в останні роки, що в 1460 році львівський міщанин Степан Дропан подарував свою друкарню львівському Онуфріївському монастирю. Це перша з відомих згадок про друкарство в Україні та Львові зокрема. Друга з відомих в Україні друкарень заснована в 1573 році Іваном Федоровичем у Львові. Пізніше почали діяти Острозька друкарня, Києво-Печерська друкарня, Унівська, Почаївська та інші.

3. Усна народна творчість.

Завдання «Як усе переплуталось»

Використовуючи підручник, учні розставляють поняття, їх визначення, назви творів.

Історичні пісні	жанр суто українського речитативного народного та героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній і Лівобережній Україні.	«Івасик-Телесик», «Яйце-райце», «Вовк та лисиця».
Народні казки	жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового характеру з драматичним сюжетом.	«Бондарівна», «Ой, на горі вогонь горить», «Козака несуть»
Думи	ліро-епічний твір, у якому відтворено історичні події чи конкретні історичні постаті та висловлено ставлення народу до них.	«Вийшли в поле косарі», «Ой, на горі два дубки», «Несе Галя воду»
Народні пісні	це вид художньої прози, що походить від народних переказів, порівняно коротка розповідь про фантастичні події та персонажів, такі, як феї, гноми, велетні тощо.	«Плач невільників», «втеча трьох братів з міста Азов», «Маруся Богуславка»
Балади	найбільш розповсюджений вид народної музики, продукт колективної усної народної творчості, що роками складається в співочий жанр	«Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш», «Пісня про Байду», «Засвіт встали козаченьки»

Робота з історичними джерелами

Вчитель пропонує прослухати фрагменти дум: «Маруся Богуславка», «Бондарівна» та балад: «Ой, на горі вогонь горить»,

«Козака несуть» та порівняти музичні засоби супроводу тексту, виконання, тематику текстів. Або попрацювати із самим текстом думи «Маруся Богуславка».

Що на Чорному морі, На камені біленькому, Там стояла темниця кам'яная. Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків, Бідних невольників. То вони тридцять літ у неволі пробувають, Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають. То до їх дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка, Приходжає, Словами промовляє: «Гей, козаки, Ви, біднії невольники! Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?» Що тоді бідні невольники зачували, Дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку, По річах познавали, Словами промовляли: «Гей, дівко-бранко, Марусю, попівно Богуславно! Почім ми можем знати, Що в нашій землі християнській за день тепера? Що тридцять літ у неволі пробу- ваем, Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм,	Словами промовляла: «Ой, козаки, Ви, біднії невольники! Та не лайте мене, не проклиняйте, Бо як буде наш пан турецький до мечеті від'їжджати, То буде мені, дівці-бранці, Марусі, попівні Богуславці, На руки ключі віддавати; То буду я до темниці приход- жати, Темницю відмикати, Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати». То на святий празник, роковий день великдень, Став пан турецький до мечеті від'їжджати, Став дівці-бранці, Марусі, попівні Богуславці, На руки ключі віддавати. Тоді дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка, Добре дбає,— До темниці приходжає, Темницю відмикає, Всіх козаків, Бідних невольників, На волю випускає І словами промовляє: «Ой, козаки, Ви, біднії невольники! Кажу я вам, добре дбайте, В городи християнські утікайте,
--	---

То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській
за день тепера».
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Що сьогодні у нашій землі
християнській великодняя
субота,
А завтра святий празник, роковий
день великдень».
То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирій землі
припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславно,
Щастя й долі собі не мала, Я
Як ти нам святий празник,
роковий день великдень
сказала!»
То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала.

Тільки, прошу я вас, одного го-
рода Богуслава
не минайте,
Моєму батьку й матері знати
давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів, великих маєтків нехай
не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, по-
бусурменилась
Для роскоші турецької,
Для лакомства нещасного!»
Ой визволи, може, нас, всіх бід-
них невольників
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, боже, у просьбах
щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

4. Архітектура та образотворче мистецтво України на фоні європейської спадщини доби Відродження.

Робота з матеріалами у командах

Перша команда — експерти з архітектури

Матеріал для роботи

Кам'яниць-Подільська фортеця (X–XVI ст.) — Подільська фортеця вперше згадується в 1374 році в грамоті князя Юрія Коря-

товича, який володів на той час Поділлям. Археологічні дослідження свідчать, що фортеця існувала в X–XIII ст.ст. Спочатку вона являла собою типову староруську дерев'яну оборонну споруду. Стіни та башти були в основному дерев'яними і лише частково кам'яними. В середині XVI ст. дерев'яні укріплення фортеці були замінені

кам'яними. Фортеця являє собою багатокутник витягнутої форми. До складу фортеці входять одинадцять башт, кожна з яких має свою назву й історію. Так, найвища башта названа Папською тому, що була збудована на кошти, надіслані Папою Римським Юлієм II. Ще її називають Кармелюковою, бо в ній тричі був ув'язнений Устим Кармелюк. Фортеця складається з двох частин: Старої фортеці (Старого замку), що захищала підхід до перешийку між півостровом, на якому розміщувалося Старе місто, та «материком» та Нової фортеці (Нового замку), яка прикривала Стару фортецю з боку полуострова.

Хотинська фортеця (XIII–XVIII ст.) — фортеця XIII–XVIII ст.

у місті Хотин, що у Чернівецькій області, Україна. Укріплення було споруджено на кам'янистому мисі, утвореному високим правим берегом Дністра і долиною впадаючої дрібної притоки. На початку воно являло собою замкнений земляний вал з дерев'яними стінами і оборонними спорудами.

У 1250–1264 роках князь Данило Галицький і його син Лев, перебудовували фортецю. Навколо неї з'явилися семиметрова кам'яна стіна та рови шириною до 6 метрів. У другій половині XIII ст. її перебудовували генуезці. В 1340-х роках Хотин увійшов до складу Угорського королівства, а з 1375 року вже перебував у складі Молдавського князівства. Молдавський володар воевода Стефан III Великий значно розширив межі фортеці. Було зведено

прикрашений геометричними орнаментами мур шириною 5–6 і висотою 40 метрів, три башти, рівень двору фортеці піднімають на 10 метрів та розділяють на Княжий двір і двір Воїнів. Були виріті глибокі підвали, які служили приміщеннями для вояків. Саме після цієї реконструкції Хотинська фортеця практично повністю набула свого сьогодишнього вигляду.

Білгород-Дністровська фортеця (XIII–XVII ст.) — (інша назва — Аккерманська) фортеця була

збудована на руїнах античного міста Тіра. Достеменно невідомо, коли було закладено Білгород-Дністровську фортецю. Нині її засновниками вважають генуезців, що прийшли у Причорномор'я в XIII столітті. Від укріплень збудованих ними у XIII столітті до наших днів дійшла лише цитадель — найпотужніша частина Білгород-Дністровської фортеці. у Білгород-Дністровській фортеці було використано досягнення військової архітектури Візантії, відповідно до яких фортеця повинна бути багатофункціональною та комфортною. Основні її елементи були закінчені до 1440-х років. У фортеці налічувалося 34 башти. Висота деяких з них сягала 20 метрів. Зовні твердиню обнесли глибоким ровом, стіни якого виклали каменем. Білгород-Дністровська фортеця є однією з найбільших середньовічних фортець в Україні. Периметр її стін становить 2,5 кілометри а загальна площа — більше 9 га. Товщина стін коливається від 1,5 до 5 метрів, а висота стін та башт — від 5 до 15 метрів. З півночі фортечні мури майже впритул підступають до Дністровського лиману.

Луцький замок (друга половина XIV ст.) — своєрідна історико-архітектурна емблема Луцька.

В народі, цей замок називають Любартовим. Сьогоднішній архітектурний комплекс Луцького Верхнього замку включає в себе В'їздову, Вла-

дичу та Стирову башти, сполучені мурами, будинок шляхетських судів XVIII ст., повітову скарбницю поч. XIX ст., а також археологічні залишки собору Івана Богослова XII ст. та князівського палацу XIV–XVI ст. Посередині замкового двору від давньоруських часів існувала соборна церква Івана Богослова. В ній захоронені луцькі князі та єпископи, серед них і будівничий замку Дмитро-Любарт. Замок Любарта в Луцьку належить до нерегулярних баштово-стінового типу. Його планувальна конфігурація, наближена до трикутника з випуклими сторонами, визначається характером невисокого пагорба між річками Стир та Глушець. Однією з найдавніших споруд замку є В'їзна або Надбрамна вежа, майже квадратна в плані; п'ятиярусна, загальною висотою близько 27 м. Її відділяв від міста глибокий рів та дерев'яний звідний міст. Декор вежі відображає характер перебудов і засвідчує архітектурно-стилістичні нашарування — від готичних до ренесансних.

Острозький замок (XIV ст.) — розташований на вершині 20-метрового пагорба над долиною ріки Вілії, в районному центрі Острог, Рівненської області. Замок був побудований на місці дерев'яного укріплення зруйнованого монголо-татарами в 1241 році. Замок розташований на відносно невеликому овальному майданчику на пагорбі.

В ансамбль замку входять сьогодні чотири основних будівлі: Мурована вежа, Кругла Вежа, Богоявленська церква-фортеця і Надбрамна башта. Найдавнішою серед збережених споруд твердині є Мурована башта, яку звали у XIV столітті. Це рідкісний для України тип середньовічної башти-донжона. В нижньому ярусі споруди зберігалися різноманітні припаси, тут же було зроблено глибокий колодязь. Характерною особливістю цієї вежі є те, що окрім оборонних функцій вона виконувала ще й роль житлового приміщення — саме тут мешкали князі Острозькі. У південно-західному куті замкового подвір'я розташовується Кругла башта, яку ще інколи називають Новою. Цю споруду було зведено у XVI столітті, хоча є

версії, які кажуть, що дана башта існувала і раніше, а в XVI столітті лише набула ренесансового вигляду.

Завдання

1. Назвіть причини будівництва оборонних споруд. Чи співпадають вони з причинами будівництва фортець в західній Європі доби Середньовіччя?
2. Доведіть, що на українські землі зазнали значного впливу європейської культури. В яких елементах споруд це позначилось?
3. Складіть текст для гіда, щодо розвитку архітектури в Україні в XIV–XV ст.

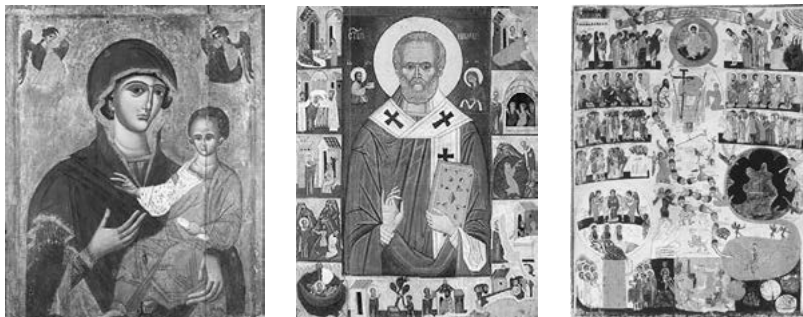
Друга команда — експерти з мистецтва
Матеріал для роботи

Фресковий розпис ротонди в Горянах під Ужгородом

Фресковий розпис Вірменського собору во Львові

Ікони XIV–XV ст.

Образотворче мистецтво з кінця XIV ст. розвивалося при інтенсивному проникненні в нього народного струменя. Пригнобленому іноземними загарбниками українському народові була потрібна єдність, здатна зміцнити й згуртувати його для відсічі ворогові, і ця ідея знайшла яскраве втілення у фресках (монастиря в с. Лаврі) «Вселенських соборів» та «Акафісті Богоматері». Українських майстрів запрошували працювати також і до польських земель. Їм належать, наприклад, фрески у Вісліцькому колегіаті з характерними готичними рисами в трактуванні архітектури, а також в обличчях персонажів, де бачимо енергійне моделювання форми широким пензлем, що надає їй особливу міцність і конструктивність. Цю тенденцію далі поглиблюють українські майстри фресок замкової каплиці в Любліні (1418) на чолі з волинським живописцем Андрієм. Для цих розписів характерні персонажі, виконані енергійно й упевнено, з народними обличчями, сповненими внутрішнього драматизму.

Поряд з фресковим живописом з XV ст. дедалі більшого розповсюдження набувають на українських землях ікони, намальовані на дошках. Вони зберігають багато спільного з мистецтвом Пскова й Новгороду. Замість невисокої переддівтарної перегородки в церквах з'являється іконостас, де ікони розміщено у певному порядку. Як завершена цілість іконостас у російському мистецтві склався уже в XV ст. Український іконостас, близький до російського, виник приблизно тоді ж.

Посилення впливів церкви, яка намагалася навіяти народним масам почуття жаху перед муками загробного життя, знайшло вияв у іконах «Страшного суду». Але під впливом значної кількості замовців з народу — селян та міщан-ремісників — ці ікони швидко набули не тільки сатиричного, але й яскравого антифеодального забарвлення. На багатьох з них зображені в типовому одязі римські папи, королі, пани і блудниці з обстриженими головами й обрізаними подолами. Всіх їх чекають пекельні муки. Під впливом народної творчості послаблюється аскетичний напрям, зображення святих наділяються особливою теплотою, а палітра кольорів просвітлюється. Відбиття народних смаків видно і в доборі святих, наприклад Юрій — воїн і охоронець, Микола — покровитель теслярів та мандрівників, Параскева П'ятниця — покровителька торгівлі і, звичайно ж, богоматір з дитиною — заступниця знедолених.

Ікона богородиці з с. Красова показує, як у живопису вироблявся емоційний образ жінки-матері. Обличчя не темне, а світлорожеве, з довгими дугороздільними бровами, маленьким ротом, трохи сумними й задумливими очима. Митців хвилювала таємниця життя і смерті. В ікони вносилися побутові елементи. Ікона «Оплакування Христа» з Трушевич — це реквієм у фарбах. Емоції горя і страждання передано різким, дзвінким колоритом, патетичними жестами й ритмом силуетів фігур. Нерідко на іконах (зокрема, «Воздвиження», «Покрови») поруч із святими зображуються різні історичні діячі або замовці ікон. На початку XVI ст. пом'якшуються риси облич, більш вишуканими стають силуети фігур, ритміка складок і зображення одягу.

Про рівень книжкового мистецтва Києва наприкінці XIV ст. свідчать мініатюри Київського псалтиря (1397), написані Спиридонієм. У них багато народних жанрових сценок: будівництво вежі з пристосуванням для підняття вантажу, гончарі розписують посуд, люди жарять м'ясо на рожнах, вершники у бою, воїни при облозі міста. Соковитий, яскравий колорит, витончені жести, граціозні постаті майстер малює з каліграфічною відточеністю, а численні золоті штрихи — асисті нагадують про колористичне багатство давніх розписів та мозаїк і фресок Києва. Загалом у XV — перший

половині XVI ст. в українському малярстві помітне прагнення більш життєво й правдиво зобразити людей, наділити їх образи виразністю і гідністю, що цінувалися в народі.

Завдання

1. Використовуючи текст матеріалу, доведіть, що гуманістичні ідеали поступово потрапляють в українське мистецтво.
2. Поясніть, чому в українській іконографії відбувається відхід від Візантійських канонів? У чому це проявляється? Як впливають народні вірування на іконографію та фресковий живопис?
3. Підготуйте доповідь для гіда, щодо розвитку образотворчого мистецтва

Увага, при наявності вільного часу вчителю варто зупинити увагу учнів на Вірменському соборі. Як варіант, можна поставити ролик.

Режим доступу:

<https://www.youtube.com/watch?v=vM9GU5mJX9Q>

або <https://www.youtube.com/watch?v=1tZwk44vaDM>

Рефлексія «Ланцюжкова реакція».

Вчитель задає питання обраному учню, в межах пройденної теми уроку, той у свою чергу, давши відповідь, задає питання іншому учню класу, і так по черзі. Якщо учень не може самостійно дати відповідь, то він звертається до підручника, чи до товаришів.

Курс «Всесвітня історія»

Людина в Середньовіччі

Наприкінці уроку учень повинен знати й називати найбільші міста Європи, показувати їх на карті, називати види торгівельних шляхів, простежувати взаємозв'язок торгівельних шляхів та європейського містобудування, визначати рівень залежності середньовічного європейця від природи, знати технічний та демографічний рівень розвитку суспільства.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. *Структура населення Середньовічної Європи.*
2. *Господарська діяльність середньовічного європейця та її зв'язок з природою.*
3. *Торгівельна та банківська справа. Містобудування.*
4. **Ключовими словами уроку будуть:** колонізація, демографія, трипілля.

Структура населення Середньовічної Європи.

Розповідь учителя

За часів раннього середньовіччя відбулась внутрішня колонізація Європи. Великі маси населення почали пересуватись у пошуках кращої долі.

Завдання учням:

1. Пригадайте, що таке колонізація?
2. Коли й де ми зустрічались із цим поняттям?
3. Відновить поняття «колонізація» за поданими словам: давні греки, нові території, створення поселень, Крим, Мала Азія, VIII–VI ст. до н. е.
4. Відновить причини пересування давніх греків та порівняйте з причинами внутрішньої колонізації територій народів Європи. Складіть таблицю:

Причини колонізації давніх греків	Причини колонізації європейських племен
Недостатність земель, придатних для землеробства	Успадкування земель старшим потомком чоловічої статі

Причини колонізації давніх греків	Причини колонізації європейських племен
Прагнення розвивати торгівлю з іншими полісами та народами	Різка похолодання, що зменшило врожаї разом з процесом приросту населення
Перенаселення власної території	Інтерес до благоустрою південних країн
Політична боротьба, що збільшувала кількість вигнанців	Більш могутні племена виштовхували з власних території більш слабкі

Розповідь учителя

В Європі в ті часи вільних земель вистачало, але вони були вкриті густими лісами та болотами, а примітивне знаряддя праці та страх перед лісом, де ховались хижі тварини та розбійники, повільно спонукав середньовічну людину відвойовувати від лісів землю, що була придатна для сільського господарства. Минуло 500 років перш ніж лісовий масив зменшився та зрівнявся із сільськогосподарськими угіддями.

Робота за таблицею

Зростання населення Європи (млн. осіб)

Країни	Роки					
	1000	1200	1300	1350	1500	2016
Франція	9	13	17	15	15,5	66,9
Англія	1,6	2,3	3	2,4	3,6	65,64
Німеччина	5,4	7,3	9,1	8,5	10,8	82,67
Італія	7	8	10	8	11	60,6
Іспанія і Португалія	9	7	6	5	8,5	56,88

Запитання до таблиці

1. Як змінювалась чисельність населення Західної Європи?

2. Порівняйте чисельність населення Європи в період середньовіччя та в наш час. Як ви гадаєте, чому приріст населення за 500 років періоду середньовіччя набагато менший, ніж за наступні 500 років?
3. Знайдіть у таблиці період різкого зменшення населення середньовічної Європи. Спробуйте, використовуючи матеріал підручника, установити причини скорочення населення.
4. **Математичні задачки**

Використовуючи таблицю, прорахуйте, наскільки збільшилось населення Франції, Англії, Іспанії і Португалії з 1000 року до 2016 року та наскільки зменшилось населення Німеччини, Італії з 1300 до 1350 року. Підрахуйте, наскільки менше мешканців України в порівнянні з мешканцями Франції, Англії, Німеччини, Італії, якщо згідно з офіційною статистикою в 2016 році в Україні проживало 45 млн.

Робота з ілюстративним матеріалом та текстом

Роздивіться гравюру А. Дюрера «Чотири вершники Апокаліпсису» та назвіть 4 головних жахів у очах середньовічної людини.

«Робота гравера ілюструє слова, записані в шостій Главі Одкровення Іоанна про чотирьох різнокольорових коней і їхніх вершників. Справа наліво вигравірувані ці вершники. Перший — з коронованої головою, опустив поводи білому коню, натягнув до упору тятиву лука й жалісливо дивиться вперед — Переможець. Другий — змахнув величезним мечем, засліплений люттю, він стрімко мчить коня — Війна. Третій — без головного убору, у багатому вбранні, з вагами в правій руці, байдужим поглядом дивиться кудись удалечинь — Голод. Четвертий — змарнілий старець із тризубом, кістлявою ногою майже торкається земної поверхні, кінь його такий само виснажений, з

крученою мотузкою замість поводів, без підків на копитах — це сама Смерть».

Розповідь учителя/або учня

Середньовічна людина боялась не тільки голоду, війни, хижих тварин та лихих людей. Великий страх наганяли хвороби, що потайки слідували за людиною та при першій нагоді хапали її кістлявою рукою за п'яту. Найбільшим страхом була бубонна чума. Пандемія чуми, що охопила в середині XIV століття величезні території, найбільш відома як «Чорна смерть» («чорний мор»). Чорна Смерть була занесена до Європи морем у жовтні 1347, коли 12 генуезьких кораблів зайшли до сицилійського порту Мессіна після довгої подорожі Чорним морем. На людей, які зібрались на пристані, щоб привітати моряків, чекала несподіванка: більшість матросів на кораблях були мертві, а ті, хто був ще живий, були тяжко хворими.

Скоріш за все, через те, що хворі моряки були вкриті чорними пухирями, з яких сочилась кров та гній, епідемія чуми отримала назву: «Чорна Смерть». Сицилійська влада поспішно наказала «флоту смерті» піти з гавані, але це не змогло зупинити поширення епідемії: протягом наступних п'яти років, таємнича чорна смерть уб'є більш ніж 20 мільйонів людей у Європі, майже третина населення континенту. Чорна Смерть була дуже легко заразною, настигала всіх без розбору: «Достатньо лише простого дотику до одягу, — пише італійський поет Джованні Боккаччо, — і ви захворієте». Хвороба була смертельною. Люди могли бути абсолютно здоровими, але коли вони лягали спати, на ранок уже могли не прокинутись.

Господарська діяльність середньовічного європейця та її зв'язок з природою.

Розповідь учителя

У середньовіччі відбулись зміни в господарській діяльності. З'явилися нові знаряддя праці, що облегшили працю селянина та збільшило видобуток. Відбувся поступовий перехід до трипільної системи обробітку землі.

Творче завдання для малих груп

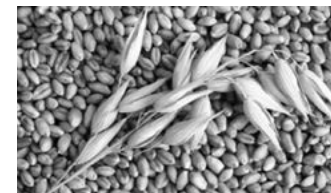
Учні, використовуючи фліпчарти та роздатковий матеріал (фломастери, клей, зображення господарських рослин) мають роз-

робити схему засіву своєї землі на три роки так, щоб ярові та озимі культури чергувались, а частина землі була під паром. При цьому слід урахувати й план засіву в інших господарствах для подальшого обміну врожаєм.

Озимі:

пшениця

жито

ячмінь

бобові

Ярові:

морква

капуста

горох

кабачок

Розповідь учителя

Середньовічна людина досить сильно залежала від природних явищ. Пролітні дощі, холодне літо губили врожаї, що призводило до голоду. Досита не їли навіть багаті, їхній стіл відрізнявся від столу селянина тільки наявністю м'яса, здебільшого це було м'ясо диких тварин. Тільки набагато пізніше полювання перетворилось на забавку для багатих, а довгий час ліс був годувальником для людей, причому полювати на тварин мали право тільки феодали, до чиїх володінь і відносився ліс. Селяни були обмежені правом збирати гриби, ягоди, коріння, жінки також ходили до лісу по хмиз, чоловіки рубали дрова. Людина жила з природою обіч, ліс захищав поселення від чужого ока, відділяв селища одне від одного. Водночас ліс жахав своїми хижими істотами, злими духами, у яких продовжувало вірити навіть християнське населення. Тож не дивно, що люди поступово відвойовували в лісу частку за часткою, поки вже в наші часи не виникла інша проблема — вимирання різних видів тварин та рослин, що зумовило розуміння необхідності захисту природи.

А які зараз тварини та рослини потребують людського піклування?

Що ви знаєте про Червону книгу? Кого ми можемо зустріти на її сторінках?

Що треба зробити, щоб загроза зникнення тварини чи рослини зникла?

Гра «Кіт у мішку»

Команди отримують зображення різних технічних досягнень середньовіччя (або вдосконалених із часів античності) та мають віднайти визначення, яке може знаходитись в іншій команді. Зробити це треба за 2 хвилини.

1 команда: хомут, водяне колесо, гончарська піч.

2 команда: домна, ткацький верстат, ковадло.

3 команда: колісний плуг з відвалом, скло, пергамент.

	промислова піч для виплавки чавуну із залізної руди.
	станок, що виробляє з ниток різноманітні види текстильних тканин
	сільськогосподарське знаряддя із широким металевим лемешем або диском для оранки землі
	масивний опорний ковальський інструмент, підставка, для обробки металів куванням
	тверда аморфна речовина, прозора, у тій чи іншій частині оптичного діапазону (у залежності від складу), отримана під час застигання розплаву, що має склотвірні компоненти
	матеріал для письма з недубленої шкіри тварин

	спеціалізована піч для випалювання кераміки
	це механічний пристрій, який перетворює енергію потоку води або енергію піднятої води в обертовий рух, що може використовуватись як рушій в інших механізмах
	деталь у формі зігнутого стержня або кільця для кріплення чого-небудь

1. Торгівельна та банківська справа. Містобудування.

Розповідь учителя

Розвиток ремесла, міст сприяв зростанню торгівлі. Особливо жваво вона провадилася у міських республіках Північної Італії — Флоренції, Венеції, Генуї, де зростав торговий і позиковий капітал, зароджувались капіталістичні мануфактури, розвивалась банківська справа. У Венеції зародилася сучасна бухгалтерія. У Західній Європі розвивались зовнішня морська й внутрішня сухопутна торгівлі. Уже в XI–XII ст. визначились її центри — Венеція, Генуя, Піза. Північноіталійські купці витіснили із середньоземноморських торгових шляхів візантійців та арабів. З портів Близького Сходу європейці привозили товари з Індії, Китаю, Сирії та інших азіатських країн. Однією з найважливіших колоній Генуї була Кафа (Феодосія) з її ринком рабів. Важливе значення для Західної Європи мала також торгівля Балтійським і Північним морями, річками:

Ельбою, Шельмою, Одером, Темзою, Західною Двіною, Рейном, Дунаєм, Віслою, Німаном, Роною, Сеною. Якщо левантійська торгівля займалася переважно продажем на західноєвропейських ярмарках східних товарів, то північна — виробів місцевої промисловості, продуктів сільського господарства. Купці скуповували й з вигодою перепродавали льон, худобу, шкури, хміль, хутро, сало, масло, хліб, рибу, сіль, віск, мед, металеві ремісничі вироби, олово, ліс.

Для банківської справи середньовічної Італії був характерним високий рівень розвитку безготівкових операцій. Одним зі способів їх проведення було використання переказного векселя, який набув популярності з XIII ст.

Існували в епоху Середньовіччя й міняйли, які провадили обмін грошей. Часто вони надавали й деякі банківські послуги, але вексельні операції та безготівкові розрахунки були під жорстким контролем держави й чітко відмежовувались від позичково-лихварської діяльності. Випадки, коли ці банкіри давали в позику кошти правителям, комунам і приватним особам, засуджувались державою та карались законами.

Робота з історичною картою

1. Роздивитись карту Європи та назвіть міста, які вже були в період середньовіччя?
2. З'ясуйте, де саме будували міста, чи проходили через них великі торговельні шляхи?
3. Як ви гадаєте, чи є щось спільне між процесом містобудування та розвитком торгівлі?
4. Які торговельні шляхи ви знаєте?

Рефлексія «Твердження: за чи проти»

Незважаючи на певні привілеї, що мали мешканці міст: розвиток торгівлі, виникнення шкіл, захисні оборонні мури тощо — селяни не квапилися перебратись у міста, адже вважали, що їдеш жити в місто — їдеш умирати. Як ви гадаєте, це було перевірено дійсністю чи забобою неосвічених селян? Обґрунтуйте свою думку?

Середньовічне європейське суспільство

Наприкінці уроку учень повинен розуміти станове суспільство Середньовічної Європи, описувати повсякденне життя середньовічного європейця згідно з його соціальним станом, усвідомлювати роль кожного члена суспільства відповідно до його соціального положення, проводити порівняльну паралель між повсякденним життям представників різних верст населення.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. *Три стани середньовічного європейського суспільства.*
2. *Особливості життя представників різних соціальних станів.*
3. *Лицарство як окремий феномен Середньовічної Європи.*

Ключовими словами уроку будуть: ті, що моляться; ті, що воюють; ті, що працюють; феодал, серв, васал, лицарство, духовництво, сеньйор, граф, герцог.

Три стани середньовічного європейського суспільства.

Завдання учням

1. Пригадайте, як називався суспільний устрій античних держав?
2. Які версти населення ви могли би виділити в суспільному устрої Римської імперії?
3. Докажіть, що саме раби були рушійною економічною силою Римської республіки та стали причиною економічної кризи Римської імперії.
4. У таблиці відмітьте знаком «+» ті назви верст населення чи посад, що були характерні Давній Греції та Давньому Риму, а знаком «-» відмітьте ті, що не існували в античну добу. Як ви гадаєте, до якої історичної доби вони належать?

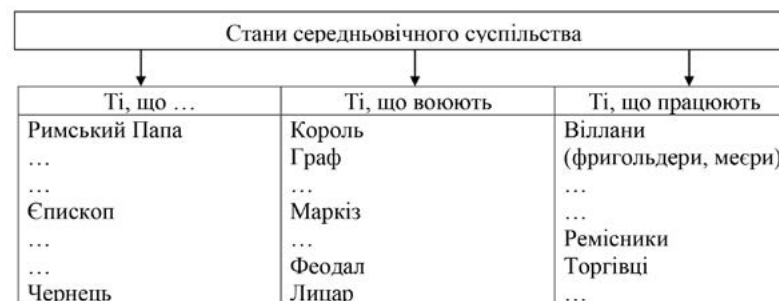
сенатори	періеки	король
метеки	граф	спартіат
кардинали	ілот	нобілі
демос	вершник	феодал
серв	претори	цензори
басилевс	герцоги	імператор
васал	патрицій	лицарі

Розповідь учителя

Після падіння Західної Римської імперії в Європі розпочалися суттєві зміни. Рабовласницький устрій більш не був потужним з економічної точки зору, тому на зміну йому прийшов феодальний суспільний устрій. Середньовічна людина переосмислила значення праці в нових умовах життя. У період раннього Середньовіччя не цурались праці не тільки вільні селяни та ремісники, але й представники аристократичних кіл. Земля стала головним джерелом багатства. Тож і не дивно, що більш багатим уважався той пан, хто мав великі ділянки землі (феод). Володарі земельних угідь називались феодалами. Вони отримували землю від короля за те, що несли військову службу. Сам король теж був феодалом, а свої землі роздавав за військову службу. Своєю чергою крупні землевласники могли давати частину своєї землі менш заможним феодалам також за військову службу. Тож коли королю треба було зібрати військо він призивав старших феодалів, а ті, зі свого боку, залежних від них молодших феодалів — васалів. Така система взаємозобов'язань отримала назву — феодально-васальна система. Усі феодали разом складали велику привілейовану групу, яка називалася «ті, що воюють».

Завдання учням

Використовуючи матеріал підручника, знайдіть назви всіх трьох станів середньовіччя та заповніть схему:

Гра «Знайди своїх»

Учитель обирає трьох учнів: Римського Папу, короля, патриція, які будуть представниками різних станів суспільства. Решта учнів

тягнуть папірці з назвами того, хто вони є (назви можуть повторюватися). За 3 хвилини Римський Папа, король і патрицій повинні згуртувати представників свого стану біля себе та ще розставити в порядку ієрархії. Таку гру цікаво проводити з великою кількістю дітей 20–30 осіб. Якщо дітей менше, то можна об'єднати їх у три групи за рядами, учитель сам буде називати представників станів, а групи підносити руки, якщо вважають, що це представник їхнього стану. Цікавим буде повторювання станів і навіть додавання імен, наприклад: Папа Римський Інокентій III, севр Шарль, барон П'єр де Вагонт та інше. Після гри групи дітей не змішуються, адже для них буде інше завдання. Максимально робота команд оцінюється у 20 балів. За кожну помилку бали знімаються. Бали нараховує вчитель.

2. Особливості життя представників різних соціальних станів.

Гра «Розкажи про себе»

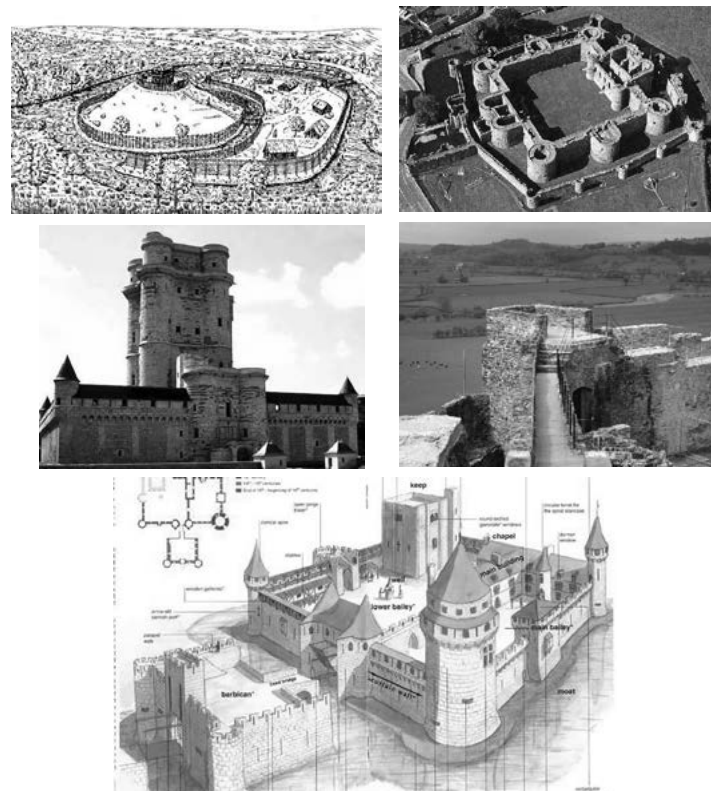
Використовуючи роздатковий матеріал та матеріал підручника, три команди — соціальні стани ередньовіччя готують розповідь про життя свого стану або його представника від імені особистості, або розігравши сценку. Інші команди після виступу мають право задавати питання команді, що представляла свій стан. Учитель пояснює, що питання ставлять представникам певного стану з відповідними фразами: «Ваше святосте, а чи можете ви сказати...», «Ваша величносте, чи зможете ви пояснити...», «Віллане Шарлю, скажіть...». Максимально робота команд оцінюється в 10 балів. Бали нараховують учасники інших команд (кожна може дати максимум 5 балів або дати менше, обов'язково пояснивши своє рішення).

Пам'ятка звернень середніх віків

- Звернення до короля/королеви — Ваша Величносте;
- до принца/принцеси або герцога королівської крові — Ваше Високосте;
- до герцога/герцогині й князя/княгині — Ваша світлосте;
- до графу/графині або маркізу/маркіза — Ваше сіятельство;
- до решти — Ваша милосте.
- Дворяни можуть бути також названі:

- герцог — ясновельможний і могутній государю;
- маркіз або граф — високородний і могутній володарю; високоповажний графе/маркізе;
- віконт — благородний і могутній пане;
- барон — істинний пане.
- Звернення до духовенства:
- до Римського Папи/патріарха — Ваша Святосте;
- до архієпископа/кардинала — Ваше Високопреосвященство;
- до священника/ченця — святий отче;
- Звернення до усіх незнатних — на ім'я/за назвою його діяльності чи стану.

Розповідь учителя з використанням ілюстративного матеріалу

Середньовіччя в Європі було неспокійним часом. Феодали з будь-якого приводу влаштовували між собою невеликі війни, правильніше кажучи, навіть не війни, а висловлюючись сучасною мовою, озброєні з'ясування стосунків. Якщо в сусіда завелися гроші — їх треба відібрати. Багато землі і селян? Це просто непристойно, адже бог велів ділитися. А вже якщо зачеплена лицарська честь — то тут без маленької переможної війни було просто не обійтись. За таких обставин великим аристократам-землевласникам не залишалося нічого іншого, як зміцнювати свої житла. До замку висувались дуже прості вимоги: він мав бути малодоступним для ворога, забезпечувати спостереження за місцевістю (включаючи найближчі села, що належать власнику замку), мати власне джерело води (на випадок облоги) і виконувати репрезентативні функції — тобто показувати міць, багатство феодала. Дорога до замку проходить через поселення, де мешкають ремісники та охоронці замку. При підході до замку відсутні великі дерева, за якими могли б ховатися вороги. Перша перешкода — глибокий рів, а перед ним — вал вийнятої землі. Рів може бути поперечним (відокремлює стіну замку від плато), або серповидним, вигнутим уперед. Якщо дозволяє ландшафт, рів оперізує весь замок по колу.

Іноді всередині замку викопувались розділові рови, що утрудняють ворогові пересування його територією. До зовнішньої стіни замку веде міст, перекинутий через рів. Залежно від величини рову й моста, останній підтримує одна або кілька опор (величезних колод). Зовнішня частина моста закріплена, але останній його відрізок (прямо біля стіни) рухливий. Для входу в замок при закритих воротах поруч із ними була бічна хвіртка, до якої зазвичай прокладений окремий підйомний трап.

Ворота — найбільш уразлива частина замку, зазвичай пророблялися не прямо в його стіні, а влаштовувались у так званих «надворотних вежах». Найчастіше ворота були двостулкові, причому стулки збивались із двох шарів дощок. Для захисту від підпалу зовні вони оббивались залізом. При цьому в одній зі стулок була маленькі вузькі дверцята, у які можна було пройти, лише зігнувшись. За воротами зазвичай робилась решітка, яку в разі небезпе-

ки легко було опустити. Усередині надвортної башти були кімнати для варти, яка несла вахту на верхньому майданчику башти, дізнавалась у гостей про мету їхнього візиту, відкривала ворота, а в разі потреби могла вражати з лука всіх тих, хто проходив під воротами. Для цього в склепінні порталу воріт були вертикальні бійниці, а також «смоляні носи» — отвори для виливання гарячої смоли на нападників.

Найважливішим оборонним елементом замку була зовнішня стіна — висока, товста, часом на похилому цоколі. Оброблені камені або цеглу становили її зовнішню поверхню. Усередині вона складалася з бутового каменю й гашеного вапна. Стіни ставилися на глибокий фундамент, під який дуже складно було зробити підкоп. Нерідко в замках будувалися подвійні стіни — висока зовнішня і невелика внутрішня. Між ними виникало порожнє місце, яке отримало німецьке назва «цвінгер». Нападники, долаючи зовнішню стіну, не могли взяти із собою додаткові штурмові пристосування, ставали легкою здобиччю лучників замку. Неодмінним атрибутом замку був великий двір (господарські будівлі, колодязь, приміщення для челяді) і центральна вежа, вона ж «донжон». Вежа була найвищою спорудою в усьому замку. Вона забезпечувала можливість спостереження за околицями й виконувала функції останнього притулку. Коли вороги проривалися через усі лінії оборони, населення замку ховалося в донжоні й витримувало тривалу облогу.

Творче завдання

На фліпчартах або аркушах ватману команди за допомогою заготовок учителя, олівців, клею роблять власні феодальні помістя.

На заготовках мають бути зображення необхідних атрибутів феодальних садиб, а саме: провіант, колодязі з водою, решітки, стража, лучники, міст, донжон, домашні тварини, дрова для камінів, господарчі прибудови, каплиця з усипальницею. Окрім розбудови феодального замку, команди повинні попіклуватися й про економічну частину: засіяти землі за принципом трипільля, позначити поселення селян, визначити місце пасовищ та лісу. На виконання завдання дається 10 хвилин. Після чого команди мають провести захист своїх проектів перед класом. Максимально робота оціню-

ється у 20 балів. Бали можуть знімати інші команди, якщо помітять помилки в проєктах: щось буде забуте, щось зайве або не на своєму місці, наприклад, пасовище зображене за лісом, каплиця феодала за межами замку, через рів не буде моста тощо.

3. *Лицарство як окремий феномен Середньовічної Європи.*

Розповідь учителя або учня

Лицарі завжди викликали до себе невичерпний інтерес. Відомості про них дуже суперечливі. Одні вважають їх безкорисливими захисниками пригноблених, галантними слугами прекрасних дам, вірними васалами. В інших про них склалась абсолютно протилежна думка. Лицарі, на їхній погляд, були жорстокими грабіжниками, безрозсудними неуками й гвалтівниками. Ці суперечливі погляди були наслідком того, що лицарі за часів середньовіччя були єдиною силою, здатною діяти.

Відомо, що професійний воїн — це і є лицар. Інакше лицарів ще називають рейтерами, шевальє. Усіма мовами ці слова означають «вершник», який має при собі шолом, панцир, спис, щит і меч.

Спорядження лицарів коштувало дуже дорого. Наприкінці X ст. розраховувалися не грошми, а худобою, і тоді, щоб придбати комплект зброї, необхідно було «заплатити» 45 корів або 15 коней. Таку кількість худоби могли мати тільки багатії. У селян на ціле село ледве набиралась така кількість корів і коней.

Одержати зброю — не найголовніше. Основним було вміння нею користуватися, для цього потрібно було постійно тренуватися, починаючи з дитинства. Тому хлопчиків з родин лицарів з юного віку намагались долучити до лицарства: їм купували обладунки, спеціально пристосовані для їхнього віку. Отже, лицарями могли стати тільки люди багаті, які мали вдосталь вільного часу. Навіть великі сюзерени мали можливість тримати при дворі лише декількох лицарів. Виникала проблема: як забезпечити захист володінь. Було зрозуміло, що будь-який селянин, навіть маючи 45 корів, ніколи не проміняє їх на лицарські обладунки. Король знайшов вихід з такого положення. Він зобов'язав дрібних сюзеренів забезпечувати всім необхідним великих, а ті, у свою чергу, повинні були

певну кількість днів на рік служити королеві, ніби відпрацьовуючи повинності. Подібні відносини існували в Європі за часів феодалізму. До XI–XII ст. важкоозброєні вершники почали називатися лицарями. Стати лицарем ставало чимраз важче. Ним міг бути тільки син лицаря, родовитість якого була підтверджена гербами й грамотами. Нікому не хотілося ділитися своїми привілеями, адже вони давали можливість безбідно існувати, насолоджуючись повною свободою. Заприсягнувшись на вірність своєму сеньйорові, лицар ставав власником селян, мав право судити їх, збирати для своїх потреб податки, міг полювати у володіннях сеньйора. У лицаря обов'язок був лише один: один місяць на рік відслужити своєму сеньйорові, покладаючись тільки на свою провізію й обмундирування. І то лише під час воєнних дій.

Під впливом церкви та поезії, що фактично оспівувала лицаря як ідеал воїна, сформувався характеристика, притаманна лише справжньому лицарю (шляхетній людині). Це мужній, сильний, вправний воїн, що дотримується лицарської присяги, а саме: щодня слухати обідню, бути безстрашним, ризикувати за католицьку віру, охороняти церкви й духівництво від грабіжників, охороняти вдів і сиріт, уникати несправедливого оточення та брудного заробітку, для порятунку безневинного йти на поєдинок, відвідувати турніри тільки ради військових вправ, шанобливо служити імператорові в мирських справах, жити бездоганно перед Господом і людьми, боротись проти зла, бути щедрим, правдивим, дотримуватись слова, любити Батьківщину. Для лицаря були проголошені кілька найважливіших речей, які роблять його лицарем: це віра, честь, дама серця. Вірність Господу для такого воїна завжди на першому місці, молитви — невід'ємна частина його життя. Честь полягала в дотриманні присяги й морального кодексу. Ніхто не мав права спалювати честь лицаря без наслідків. Воїн мав відстояти свою честь і міг викликати суперника на поєдинок. Однією з найпрекрасніших сторін середньовіччя був феномен «прекрасної дами». Це був справжній культ кохання, причому кохання в основному духовного, платонічного. Любов стала служінням «прекрасній дамі», поклонінням їй. Дама серця була для лицаря неземним

створінням, утіленням божества. У кодексі лицарської любові центральне місце займали ратні подвиги на честь «прекрасної дами» та її прославляння.

Тож серед характеристик лицаря можна виділити основні: — Мужність — Вірність — Щедрість — Розсудливість — Відчуття честі — Свобода.

Завдання командам «Збери лицаря на турнір»

Кожна команда отримує папірці з назвами різних видів одягу та зброї, з яких протягом 1 хвилини повинні обрати тільки ті, що потрібні лицареві під час турніру. Завдання оцінюється від 1 до 5 балів, які нараховує вчитель. Після цього завдання можна переходити до підбиття підсумків робіт команд. У залежності від кількості дітей у команді бали не помножуються або помножуються на два чи на три, а потім члени команди самостійно розподіляють їх між членами команди.

Пропоновані назви речей для гри «Збери лицаря на турнір»: мушкет, арбалет, двоє коней, шолом із забралом, лати, кольчуга, металеві рукавиці, шпага, гирия, довгий спис, короткий спис, щит, меч, панчохи з кілець, мундир, віслюк, лук.

Рефлексія «Перевірю самого себе»

Тестові завдання.

1. До версти населення «ті, що працюють» не відносилися:
А) патриції Б) севри В) барони Г) купці
 2. «Ваше Святосте», так у Середньовіччі зверталися лише до:
А) короля Б) віллана В) архієпископа Г) Римського Папи
 3. Головна вежа феодального замку називається:
А) донжон Б) маковка В) приступ Г) горище
 4. До лицарського кодексу честі не входило:
А) хоробрість Б) освіченість
В) вірність Г) поклоніння Прекрасній Дамі
 5. Залежність одного феодала від іншого через виконання військових обов'язків називається:
А) покірність Б) честь В) васалітет Г) феодалізм
 6. Найближчим по феодальній драбині до короля буде:
А) маркіз Б) герцог В) граф Г) барон
- Відповіді:** 1 в; 2 г; 3 а; 4 б; 5 в; 6 б.

Роль церкви в розвитку середньовічного суспільства

Наприкінці уроку учень має знати дату Великої Схизми та наслідки цієї події, розуміти та називати відмінності між католицизмом і православ'ям, простежувати роль католицької церкви в становленні європейського суспільства та культури, дискутувати щодо причин появи ересі, називати головні каральні органи католицької церкви, називати церковну ієрархію, показувати на карті території поширення католицької та православної релігій.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. Велика схизма та її наслідки.
2. Могутність католицької церкви та структура керування Церквою.
3. Боротьба з ересю. Інквізиція.

Ключовими словами уроку будуть: схизма, Папа Римський, кардинал, єпископ, ченці, чернечі ордени, духовно-лицарські ордени, інтердикт, ересь, катари, альбігойці, інквізиція, аутодафе.

1. Велика схизма та її наслідки.

Розповідь учителя з доповненням від учнів

У минулому році ми вже звернули увагу, на те, що колись християнська апостольська церква була єдиною. Перші християни гуртувалися разом проти небезпеки, яку відчували від своїх співвітчизників-язичників, а особливо від володарів якої? імперії, деякі з яких влаштували гоніння на християн та карали на смерть за нову віру. Утім, ті часи минулись. Римська імперія розпалася на які? імперії в якому? році. Імператор Східної Римської імперії, інша назва цієї імперії яка? Костянтин в 306 році припинив гоніння на християн, а трохи пізніше це зробив й імператор Західної Римської імперії — Максенцій. З того часу християнська церква почала міцніти та розширюватися, але поділ Давньоримської імперії та кінцева загибель Західної Римської імперії в якому? році розірвала тісні зв'язки між християнами заходу й сходу. Почалися диспути щодо правильності тлумачення тих чи інших концепцій віри, диспути перетворилися на конфлікти, і врешті-решт керівники східних та західних християн розірвали відносини. Ця подія отримала назву — Велика схизма й відбулась у 1054 році. У цьому році на теренах Київської Русі від-

булась сумна подія — *яка?*, що призвело до початку роздроблення держави.

Відповіді: Римської, Східну та Західну, у 395, Візантійська, у 476, помер Ярослав Мудрий.

Робота з текстом підручника та додатковим матеріалом

Використовуючи матеріал підручника, додатковий матеріал (якщо в ньому є потреба), учні порівнюють спільне й відмінне в східній (православній) та західній (католицькій) церквах. Учитель може запропонувати дітям скласти коло Вена.

Додатковий матеріал

Наявність серед єдиновірного християнського населення двох політичних центрів спричинила те, що в лоні християнської церкви на заході та сході почали формуватися різні традиції. Крім того, після перенесення столиці до Константинополя стрімко почав зростати його авторитет як політичного, так релігійного центру. Константинопольський патріарх був наділений титулом «уселенський» як патріарх усієї імперії; до нього значно частіше почали звертатися духовенство, миряни за заступництвом перед імператором. Усе це живило намагання константинопольських патріархів добитися автокефалії — незалежності від Риму.

Римські єпископи явно не мали наміру миритися з таким розвитком подій, вважаючи Рим колыскою християнства, найсвятішим місцем світу, посилаючись на те, що сам апостол Петро заснував римську общину, був її першим єпископом, а до її розвитку багато зусиль доклав апостол Павло. Тому на початку XI ст. між Візантією та Римом розгорнулася боротьба за першість у християнському світі. Римські єпископи відкрито стали претендувати на особливий статус, який підвищив би їх над єпископами інших патріархатів. Крім того, почалося суперництво, пов'язане з авторитетністю глав Західної та Східної церков. На межі III–IV ст. серед єпископів Західної церкви став поширюватися титул «папа» (отець), а в VI ст. цим титулом почали наділяти їхнього главу, який був «єпископом усіх єпископів», тобто очолював усе християнство. Зверхність Константинопольського патріарха папство заперечувало, наполягаючи на тому, що домінувати в християнстві повинна Західна церква.

Між церквами виникли й богословські суперечки: східна дотримувалася Нікейського Символу віри, згідно з яким Святий Дух є іпостассю тільки Бога-Отця. Західна стверджувала, що походить він і від Бога-Сина (принцип «філіокве» — і від Сина). Східна церква не визнавала й причащення прісним хлібом, посту в суботу, заперечувала celibat (безшлюбність) священнослужителів та ін. Були суперечності й щодо територіальної сфери впливу обох церков.

У середині XI ст. ця боротьба переросла в гострий конфлікт, який завершився тим, що посланець Папи Льва IX кардинал Гумберт 16 липня 1054 року піддав анафемі візантійського патріарха Михаїла Керуларія. У відповідь собор візантійських єпископів оголосив анафему папським посланцям, звинуватив Рим у тому, що він перекутив Символ віри, коли прийняв постанову Вахенського собору (809 р.) про філіокве.

Відповідно до православного віровчення про загробне життя душі людей залежно від того, як вони прожили своє земне життя, обов'язково потрапляють у рай або до пекла. Католицька ж Церква обстоює уявлення про чистилище як проміжне місце між раєм і пеклом, де знаходяться не обтяжені смертними гріхами душі грішників. Догмат про чистилище був прийнятий на Флорентійському соборі в 1439 році.

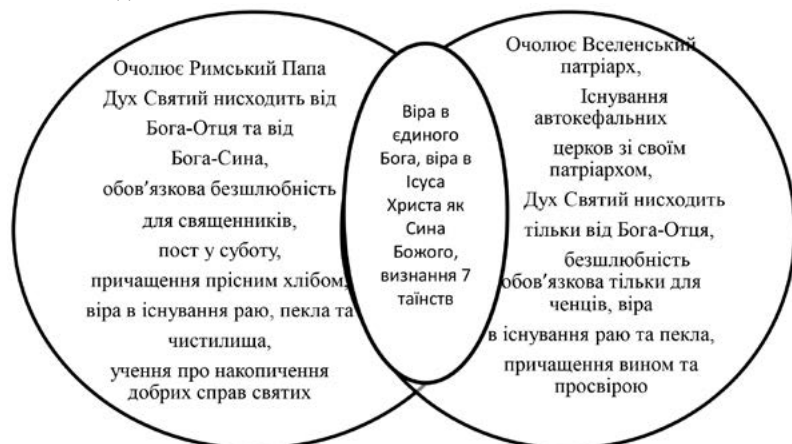
Учення про «наднеобхідні заслуги», тобто добрі справи, зроблені понад релігійний обов'язок, а тому не важливі для остаточного порятунку того, хто їх зробив. Наприклад, «над необхідними заслугами» буде вважатися обітниця добровільної бідності, коли достатньо роздачі щедрої милостині, або обітниця дівоцтва, коли для спасіння досить зразкового виконання подружніх і материнських обов'язків.

Усе ж таки ці наднеобхідні справи не минають безслідно, а поповнюють церковну скарбницю заслуг. Католицька Церква вважає, що за рахунок діяльності святих і праведників вона накопичила запас добрих справ і може розпоряджатися скарбницею цих справ на свій розсуд, розподіляти серед тих, кому це особливо необхідно.

Розкол (схизма — грец.) у християнстві був породжений ще й різним становищем церкви у Західній та Східній Римських імпе-

ріях. Відсутність централізованої влади в Західній імперії сприяла посиленню ролі римських пап. У Східній імперії патріарх підпорядковувався імператору, який був і головою церкви. Західна церква була політично незалежнішою та централізованішою. Особливості історичного розвитку й функціонування Західної та Східної церков зумовили відмінності в церковній догматиці, церковній організації, богослужінні. Тому розкол 1054 р. лише організаційно оформив розбіжності, які століттями існували між християнськими церквами.

Метод «Кола Вена»

Католицизм Православ'я

Могутність католицької церкви та структура керування Церквою.

Розповідь учителя

Католицька церква поширилась усією Західною та Центральною Європою. За своєю структурою церква нагадувала державні організації, тобто мала свою ієрархію підпорядкування. Усе духовенство церкви поділялось на біле духовенство та чорне духовенство. Представниками чорного духовенства були чернечі ордени: францисканці, домініканці, бенедиктинці. Їх представники вели атеїстичний засіб життя, багато уділяли уваги розвитку духовної

культури. Чернечі ордени не залежали від світських володарів, і підпорядковуються Римському Папі. Усі ченці дають обітницю послуху та в ієрархічній драбині посідають останню сходинку. Римському Папі підпорядковуються й представники білого духовенства. Протягом усього середньовіччя точилася боротьба Римських Пап за лідерські позиції не тільки над духовенством та простим людом, але й над королями та імператорами. Саме вони висвячували на правління державою короля чи імператора, також вони могли накласти анафему, тобто відсторонення від церкви на будь-яку людину, незалежно від її соціального положення. У ті часи від такої людини могли відвернутись усі люди, а імператора — навіть усунути від правління, як це сталося з німецьким імператором Генріхом IV. Його конфлікт з Римським Папою та небажання визнати верховенство духовної влади над світською призвело до того, що Римський Папа наклав на нього анафему. Як наслідок від нього відвернулись усі його прибічники та васали, що дозволило супротивником затіяти заговори та врешті-решт коронувати на престол сина імператора.

Робота з підручником. Створення ієрархії католицької церкви

Робота над визначенням

Учитель дає в довільному порядку перелік висловів, що підходять відразу всім представникам духовенства, або декільком, або тільки комусь одному, або взагалі нікому не підходять. Учні записують вислови біля кожної ієрархічної драбини, якщо вони характеризують того, чи іншого церковного службовця. Або, якщо дозволяє час, учитель може поділити дітей на 6 груп,

згідно з ієрархічною драбиною та називати вислови, а команди обирати те, що їм підходить.

Вислови. бібліотекар Ватиканської бібліотеки, охоронець прикордонних земель (марок), духовні судді, правитель Ватикану, спадкоємець Святого Петра, помічник у храмі, великий феодал, перший помічник у керуванні церквою, мають право призначати та знімати абатів монастирів, до них звертають «отче», живе в монастирях, помічник при проведенні богослужіння, може бути одружений, правитель Священної римської імперії, єпископ Рима, агнець Божий, раб рабів Божих, землевласник, правитель Франції, ведуть церковну службу, великомученик, можливий претендент на керівництво всією католицькою церквою, веде всамітнє життя, здійснюють духовне керування життям мирян, охоронець папського престолу, голова римської канцелярії, християнин, найвищий керівник церковного життя кожного округу, здійснює п'ять таїнств із семи таїнств церковних, може викладати в церковних школах, не мають особистої власності.

Розповідь учителя

У XII і XIII століттях, у часи хрестових походів, католицька церква досягла найбільшої могутності. Папська влада, поставлена на небувалу висоту в середині XI ст. Григорієм VII, трималася на цій висоті до початку XIV сторіччя. Самостійність національних церков Заходу була зламана. Духовна влада пап поширилася на нові країни разом з завоюваннями хрестоносців в Азії та на Балканському півострові. Багато володарів у цей час особливими актами визнавали свою залежність від папства, яке серйозно стало розпоряджатися королівськими коронами, а в боротьбі з імперією в середині XIII ст. здобуло цілковиту перемогу. Торжество духовної влади над світською супроводжувалось розширенням прав духовенства відносно інших класів суспільства. Католицьке духовенство різних країн, об'єднане під владою папи, володіє своїми матеріальними засобами, звикло виділяти себе із світського суспільства й ототожнювати церкву головню із самим з собою. Миряни були тому позбавлені всілякої самостійності в церковному житті. Народні мови були виключені з богослужіння, і неклірікам заборонено було чита-

ти святе письмо. Рівно в них було відібране право причащатися під обома видами (т. б. хліба і вина), залишене за одним духовенством, і причастя стало даватися їм лише під виглядом облат (т. б. освяченого прісного хліба). Церква стала в цей час уводити у звичай роздачу індульгенцій, т. б. прощення гріхів для живих і померлих за грошові пожертвування або які-небудь послуги. Ще Григорій VII оголосив прощення гріхів усім, хто буде допомагати йому в боротьбі з Генріхом IV, а Урбан II, проголошуючи хрестовий похід, теж велів проповідувати, що участь у ньому буде винагороджуватися прощенням гріхів. Склалася особлива теорія, за якою церква була розпорядницею великої скарбниці заслуг Христа й святих, що рятують людей усупереч їхнім гріхам. Не вдовольняючись духовним покаранням, відлученням окремих осіб, католицька церква стала вдаватися ще до Інтердикту, т. б. накладенню на цілі країни припинення всіх таїнств, за винятком хрещення, якщо їхній володар чимось завинив перед церквою. У боротьбі з непокірними государями це було сильне знаряддя в руках пап цього періоду.

Іншим знаряддям духовної влади зробилася інквізиція, що займалася розшуком і розслідуванням ересей та судом над еретиками, які в разі винності піддавалися страті за допомогою спалення на вогнищі. Папа Інокентій III у 1215 році була заснована священна Інквізиція, яка остаточно закріплює могутність церкви. Майно еретиків духовенство ділить навпіл зі світською владою, таким чином, провокуючи її інтерес у духовних переслідуваннях.

Для більш плідної роботи Інквізиції, Інокентій III створює ряд чернечих орденів, а щоб вони не привласнювали одноосібно всі доходи, одержувані від інквізиційного процесу, пов'язує їх обітницею бідності. Відчувши повноту влади, понтифіки піднімали податки на землю, зобов'язували монархів підкорятися своїй волі, поступово відбирали у феодалів земельні наділи. Багато феодалів добровільно платили величезні суми церкві, аби не мати проблем з її керівництвом. Сплачувати десятину від своїх прибутків в ім'я Бога були зобов'язані всі верстви населення, навіть найбідніші.

Доходило до абсурду: королі не мали права вести перемовини без участі представників католицької церкви. Могутність римської

церкви не мало меж. Нарешті римські папи оголошували хрестові походи не тільки проти мусульман, а й проти еретиків, і навіть проти своїх політичних ворогів, а також проти православних християн, яких уважали неправовірними.

Запитання за розповіддю вчителя:

1. Як католицька церква здобулася влади над світськими правителями?
 2. За рахунок чого поповнювалась казна Ватикану?
 3. Що таке індульгенція?
 4. При якому Римському папі могутність католицької церкви досягла піку?
 5. Що таке інтердикт? Як ви гадаєте, чим він загрожував володарю країни, на яку його було покладено?
 6. Як ви гадаєте, як світські правителі залагоджували свою провину перед «рабом рабів Божих»?
 7. Як ви гадаєте, чи могла влаштовувати світських володарів та мирян така могутність церкви?
3. *Боротьба з єрессю. Інквізиція.*

Розповідь учителя

Збагачення церкви дратувало як світських володарів, так і простих мирян, адже вищі чини церкви самі купалися в розкоші, а простих людей закликали до бідності та праведності. Незадоволені були й деякі представники духовенства, які щиро вважали, що роль церкви полягає в духовному розвитку та підтримці простих людей. Як більш освічені, вони першими почали виступати проти збагачення та розбещеності церковного кліру. Цей рух отримав назву — єресі.

Робота з матеріалами

Учні об'єднуються в три групи, кожна з яких отримує завдання, використовуючи роздані матеріали, заповнити таблицю та репрезентувати інформацію іншим учням.

Напрями аналізу	Особливості руху
Склад учасників руху	
Назва походження руху	
Світогляд учасників руху	
Види діяльності руху	
Доля представників руху	

Текст для 1-ої групи «Катари»

Катари — назва, яку теологи Католицької Церкви дали християнському релігійному рухові доби Середньовіччя XI–XIV ст.), організованому в церковні спільноти й поширеному в деяких країнах та регіонах Західної Європи. Більшість сучасних істориків вважає, що термін «катари» не є самоназвою. У текстах катарів для самоідентифікації кліру в цьому русі широко використовувалися терміни «християни» або ж «Добрі Християни», а вірні називали їх «Добрими Людьми» або ж Друзями Божими. Основною суттю катарського віровчення була *дуалістична теологія*, за якою існувало два Боги: добрий Бог — чистий, непорочний дух, і Бог Зла, якого вони йменували Сатаною або Люцифером, що створив матеріальний і нечистий світ — сонце, зірки, землю, тіла тварин і людей. *Люди (потомки Адама і Єви) теж були «подвійними» істотами*: будучи з плоті, тобто матеріальними, вони були творіннями Диявола, при тому кожен з них тримав у собі душу, яку добрий Бог вдихнув у кожне тіло і яку він жадав звільнити, щоб повернути на небеса. Для цього його посланець Ісус зійшов у нечистий світ матерії, але Сатана впізнав у ньому Божого Вісника й захотів його знищити, через що й сталися Страсті Христові та розп'яття божого Посланця. *Ісус залишив по собі чисту Христову Церкву, проте Диявол замінив її неправдивою, яку назвали «Християнською»*. Катари засуджували римську церкву, вважаючи, що її таїнства — хрещення, причастя, шлюб, соборування — це лиш матеріальні обряди, пастки Сатани: водохреща всього лиш вода, облатка — тісто, а хресту треба не поклонятись, а ненавидіти його, бо він був знаряддям приниження й мук Христа. А Пресвята Діва не могла бути матір'ю Ісуса, бо в нього ніколи не було тіла. Окрім цього, вони повністю заперечували Старий Завіт.

Катарська доктрина передбачала якнайбільше відсторонення від світу, катари були зобов'язані привчати себе до найбільш суворих форм аскетизму. Важливе значення в релігії катарів мала віра в послідовне переселення душі, тобто реінкарнацію. Їхнє вчення стверджувало, що земне життя — творіння злих демонів і людина приречена на постійне перевтілення. Реінкарнація продовжується доти, поки людина повністю не позбавиться від бажань і прив'язаностей.

Унаслідок централізації влади в Римо-католицькій Церкві та жорсткої позиції її вищого кліру щодо інакомислення ухвалили ряд антиеретичних заходів юридичного характеру. Кульмінацією цих заходів стало санкціонування Папою Інокентієм III першого хрестового походу до християнських земель (1209–1229) — так званого хрестового походу проти альбігойців. Наслідком цієї війни стала анексія Францією одного з найприхильніших до катаризму регіонів Європи — Лангедоку. Створена у 1229–1233 роках спеціально для боротьби з катарами, папська інквізиція, за підтримки короля Франції в Лангедоку та партії гвельфів в Італії організувала систематичні репресії, що завершилися повним знищенням руху.

Текст для 2-гої групи «Альбігойці»

Альбігойці — прихильники вчень катарів та вальденсів доби Середньовіччя (XII–XIII ст.) у Південній Франції, центром яких стало місто Альбі, звідки пішла і його назва. Виступали проти догматів католицької церкви, церковного землеволодіння й десятини, закликали повернутися до християнства апостольських часів, самі вели просте, моральне та самотнє життя. Проголосивши католицьку церкву творінням диявола, вони накликали на себе переслідування з її боку. Серед альбігойців було чимало світських феодалів, які хотіли заволодіти церковними землями та зберегти політичну незалежність півдня Франції (сепаратизм). Католицька церква вважала альбігойців еретиками. Поширення альбігойства посилювало тиск з католицизмом, що спричинило альбігойські війни (Франція).

Альбігойці заперечували страждання Христа, не вшановували хрест, уважали непотрібними ікони й статуї, не визнавали дієвими сім таїнств католицької церкви, зокрема хрещення водою, замінені ними висвяченням. Заперечували вчення про майбутнє Страшного Суду, існування Пекла і Раю, а також не визнавали Старий Завіт. Альбігойці з'єднувались з усіма, хто йшов проти Риму, особливо

з Фрідріхом II і з арагонцями, для підтримки прав королів проти домагань папської єпархії.

Текст для 3-ої групи «Вальденси»

Вальденси — послідовники вчення ліонського купця П'єра Вальдо (кінець XII ст.), які, закликаючи до «євангельської бідності», уважали, що розбещена багатством римська церква втратила святість і її таїнства не мають сили. Вальденси стверджували, що будь-який мирянин, який, за заповідями Христа, веде жебрацьке життя, позбавлений постійного притулку, а інколи взагалі даху над головою, може здійснювати таїнства; проповідували аскетизм, відмову служителів церкви від власності, проведення богослужінь не латиною, а рідною мовою. Учення вальденсів було засуджене як ересь на Третньому Латеранському соборі й надалі переслідувалось католицькою церквою. Їхнє вчення взяли за основу альбігойці.

У 1184 р. папа Луцій відлучає вальденсів від церкви на Веронському соборі, а в 1215 р. — спробу відлучення повторив папа Інокентій III. 1211 рік став фатальним для вальденсів. За рішенням римського папи, у місті Стразбурзі Священна інквізиція спалила на вогнищі близько 80 вальденсів, визнаючи їх як еретиків. Гоніння на вальденсів не припинялися. Так, папа Сикст IV оголосив проти них хрестовий похід. У 1545 році в одному місті Дюфіні було знищено 4000 послідовників учення.

17 лютого 1848 року король Сардинії Карл Альберт дарує вальденсам релігійну та церковну свободу разом з правом громадянства.

У 2015 році папа Франциск попросив вибачення у вальденсів за переслідування та несправедливість допущені Католицькою Церквою в середньовіччі, але вальденси відповіли відмовою.

Робота з ілюстраціями

Запитання до ілюстрацій з використанням матеріалу підручника:

1. Що зображено на малюнках?
2. Хто очолював Інквізицію?
3. З якою метою інквізитори використовували тортури?
4. Кого церква називала єретиками та колдунями?
5. Як карали єретиків та колдунів?
6. Чи підпадали під покарання судом Інквізиції жінки та діти?
7. Чому інквізитори обрали покаранням саме спалення на вогнище? Що з їхньої точки зору робило вогнище з відступником від Бога?
8. Як ви гадаєте, чи вважали інквізитори, що вони порушують одну з головних заповідей Божих «Не вбий»? Відповідь обґрунтуйте.
9. Зробіть висновок щодо ставлення до інквізиторів простих мирян.

Рефлексія «Шкатулка побажань»

Учні записують на папірцях свої побажання щодо уроку: який матеріал їх зацікавив, приголомшив, надихнув, про що вони хотіли б дізнатись більше та кидають їх у шкатулку побажань. Такий метод рефлексії сприяє формуванню в учнів уміння лаконічно висловлювати свою думку, робити висновки щодо уроку та своєї ролі в ньому.

Культура середньовічної Європи

Наприкінці уроку учень повинен знати основні наукові й технічні досягнення середньовіччя, давати характеристику рівня освіти й науки, оцінювати вплив церкви на розвиток культури Єв-

ропейського середньовіччя, розповідати про роль та статус середньовічних університетів, розрізняти романський і готичний стилі в архітектурі, визначати літературні жанри, що набули поширення в середньовіччі, показувати на карті університетські центри й міста.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. *Освіта в середньовічній Європі.*
2. *Наукові досягнення середньовічної людини.*
3. *Архітектура та містобудування.*
4. *Мистецтво та література середньовічної Європи.*

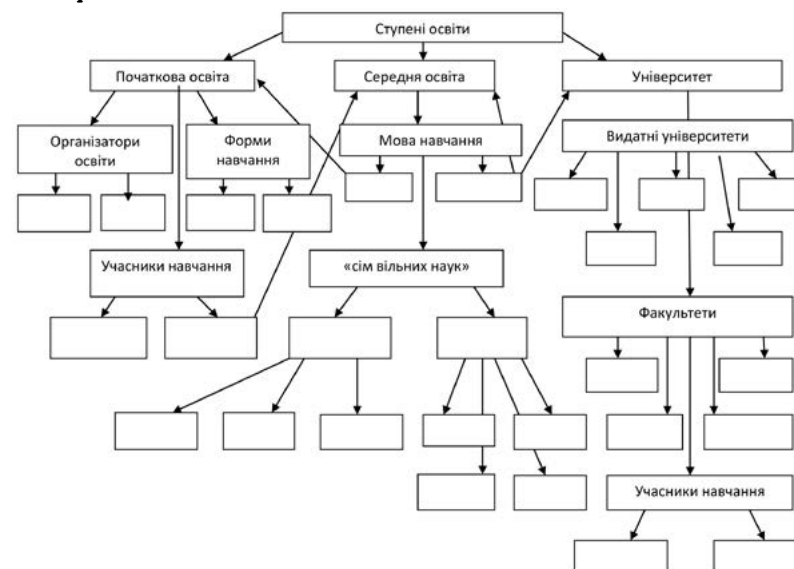
Ключовими словами уроку будуть: школа, ваганти, університет, алхімія, астрологія, філософський камінь, еліксир безсмертя, романський стиль, готичний стиль, лицарський роман, сага.

1. *Освіта в середньовічній Європі.*

Робота за підручником із заповненням пропусків у схемі

Учитель заздалегідь готує на ватмані чи за допомогою мультимедійної дошки схему «Освіта середньовіччя», яку учні повинні заповнити, використовуючи підручник. Якщо учень знайшов відповідь, він виходить до дошки й заповнює пропуски.

Приклад схеми

Робота з літературними творами

Складіть розповідь про життя вагантів, використовуючи їхню поезію. Порівняйте з сучасними студентами.

БІДНИЙ СТУДЕНТ Стану я духовного, Злидень поміж вами, Для страждань народжений Плентаюсь світами. Я до всіх премудростей Прагнув причаститись, Тільки злидні капосні Не дали довчитись. Одяг подірявлений На мені, недужім, І в морозну днину я Аж тремчу від стужі. То ж до церкви Божої Не ходжу по праву: Чи в лахмітті вистоїш До кінця відправу? Вам, міські правителі, Шлю свої благання: Не жалійте бідному Крихти подаяння, Трішечки вподібніться Доброму святому – Вкрийте одежиною Бідного сірому! А за те, що зволили Жебрака одіти, Бог воздасть сторицею На тамтому світі!	БЕЗТУРБОТНА ПІСНЯ Геть книжки виснажливі! Годі нам учитися! Юні нерозважливій Личить веселитися! А до знань на схилі віку Можна причаститися! Кинь книжки, бо пролетить Час, немов на крилах. Хай же душу веселить Молодість грайлива! Дні весни відлинули, Вже війнуло хугою, Насолоди згинули, Повнимось тугою: Серце слабне, кров не грає, Минаються радощі; Старість люта нас лякає І хвороби старості. Кинь книжки, бо пролетить Час, немов на крилах. Хай же душу веселить Молодість грайлива! До богів подібні ми! Як боги, кохаймося! До забав жадібними Бути не вагаймося! Між дівочі хороводи, Юнаки, покваптеся, Щоб не втратити нагоди, Як нагода трапиться!
---	--

За наявності вільного часу учитель може поставити прослухати «Гаудеамус» на латині, в українському перекладі та обговорити зміст студентського гімну.

2. Наукові досягнення середньовічної людини.

Метод «Мозковий штурм»

Учитель показує фрагменти фільму (якщо є така можливість) або епізоди з фільму «Гаррі Поттер і філософський камінь».

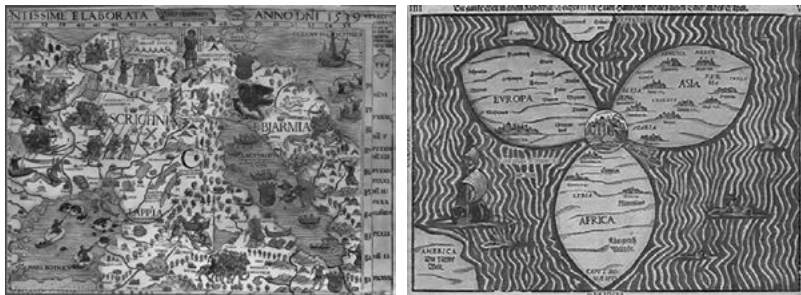
1. Що хотів украсти лорд Воландеморт з комірки банку, а потім зі школи магії в перший рік навчання Гаррі Поттера?
2. З якою метою лорд Воландеморт хотів украсти філософський камінь?
3. Що міг робити цей камінь?
4. Чи був філософський камінь природного походження?
5. Як ви гадаєте, чи могли люди його створити?
6. Пригадайте, які питання ставив професор Северус Снег Гаррі Поттеру на першому занятті?
7. Як ви гадаєте, чому Гаррі не зміг відповісти? А ви знаєте, де шукати безоаровий камінь, у чому різниця між синім черевиком та синім борцем, чи які елементи таблиці Менделєєва вам би знадобились, щоб створити філософський камінь?
8. Як ви гадаєте, звідки письменниця Д. Роулінг узяла такі дивні назви елементів та рослин, щоб створити враження про колдовську справу школи магії?

Розповідь учителя

Річ у тім, що в середньовіччі європейці, багато в чому відмовившись від традиційних уявлень про науку, які мали давні греки та давні римляни, фактично повернулись до первинного розуміння

науки — як синтезу магії та потаємних знань певних людей. Християни довгий час вірили, що вчені нібито заключили договір з дияволом, як це зробив доктор Фауст у відомому творі Гете, з метою отримання таємних знань про природу речей та магичні сили. Тож і не дивно, що вченого люду було дуже мало. Їх побоювалися, могли переслідувати як колдунів, але до них зверталися й по допомогу, особливо якщо це стосувалося питання лікування чи повернення долі. Учені своєю чергою побоювалися, що їх винаходи вкрадуть та привласнять собі інші діячі науки, а тому робили багато помилок у свої записах, шифрували тексти або писали, як Леонардо да Вінчі, дзеркально. Схоже, що й самі вчені мали багато марновірства про навколишній світ. Так вони прагнули віднайти безоаровий камінь, який захищає від будь-якої отрути, а отруєння свого конкурента на престол стає нормою в інтригах королівських та навіть папських дворів. Отже, цінність такого каменя була б досить високою. Головною ж метою тогочасних алхіміків було отримання специфічного елементу, який ви не знайдете в таблиці Менделєєва — філософський камінь. Згідно із середньовічними уявленнями він подовжував життя, омолоджував людей похилого віку, лікував буді-які хвороби, перетворював на золото будь-який метал. Існувала навіть така думка, що філософський камінь був головним елементом еліксиру безсмертя. Спроби створити еліксир безсмертя закінчилися погано для багатьох учених періоду Середньовіччя, адже все, що вони намішували, перевіряли на собі, дехто з них гинув від власних експериментів, а дехто робив відкриття, розвиваючи науку.

Робота в парах

Використовуючи матеріал підручника та середньовічні карти, складіть діалог учень — учитель географії, де учень запитує про місце розташування країн, материків, саду Едем, а вчитель намагається давати відповіді. Дайте відповіді на запитання:

1. Чи можливо за такими картами виходити глибоко в моря, де плавають, згідно з уявленням людини середньовіччя, химерні хижі риби, морські дракони, чудовиська у формі велетенських восьминогів?
2. Чи відповідає середньовічне бачення світу сучасним реаліям?
3. Чи зміг би сучасний капітан судна доправити його до місця призначення, використовуючи тільки середньовічні карти та технології?

Додатковий матеріал

Люди були впевнені, що земля має форму кола, більше схожою на колесо, ніж на шар. Якщо дістатися кінця землі, то можна з неї впасти. На землі є входи до раю та пекла, тільки ці входи ретельно охороняються ангелами й знаходяться десь на далекому Сході. У раю росте дерево пізнання добра і зла, але добратися до нього простій людині неможливо. На землі існують три материки: Африка, Азія, Європа. Усі три материки однакової величини, між ними котить свої хвилі Середземне море, воно й поділяє материки. З усіх зовнішніх боків огортає материки єдиний океан, який населяють дивні істоти.

Розповідь учителя

Марко Поло (близько 1254–1324) — венеціанський купець і мандрівник, який першим пройшов крізь безводні й високогірні райони Азії, досяг берегів Тихого океану, 25 років свого життя подорожував країнами Сходу, 17 років з прожив у Китаї й успішно повернувся додому морем. Написана з його слів «Книга про розмаїття світу...» (1298 р.) — одне з перших джерел знань європейців про країни Азії. Біографи представляють Марко Поло як енергійну, витриману й терплячу людину. Він мав хист спостерігача, був хорошим, але захопливим оповідачем. Саме від Марко Поло в Європі вперше дізналися про паперові гроші, кам'яне вугілля, азійські

прянощі, які були на вагу золота. А все почалося з того, що батько й дядько майбутнього мандрівника, які багато років вели торгівлю з країнами Сходу, узяли сімнадцятирічного юнака у свою чергову торгівельну подорож. Після довгих мандрівок вони перетнули майже всю Євразію. Марко Поло перебував сімнадцять років на службі у великого монгольського хана Хубілая, обійшов увесь Східний Китай, а на зворотному шляху побував в Індії. У Венецію Поло повернувся в 1295 році морем.

Через два роки Марко Поло, беручи участь у морському бою між Венецією та її торговельним сусідом Генуєю, потрапив у полон. У в'язниці його яскраві розповіді про подорожі записав один зі співкамерників — полонений Рустичано. Після звільнення Поло повернувся в рідне місто, де прожив ще 25 років заможним чоловіком, без сумніву, не раз переповідаючи свої спогади. З них європейці одержували уяву про велику країну Китай, нібито казково багату Японію, острови Ява та Суматра, про найбагатший острів Цейлон (нині Шрі-Ланка) і Мадагаскар. Сучасникам було нелегко розпізнати, де в словах Марко Поло правда, а де — фантазія. За схильність до перебільшень та вигадок йому дали прізвисько «месір Мільйон».

Метод «Мозковий штурм»

Уявіть себе на місці заморського купця, який багатіє на рідкісних товарах, що привозить з Азії до Європи. Чи будуть вас надихати розповіді Марко Поло на пошук шляхів до Японії, Китаю, Цейлону та інших країн, де можна купити рідкісні товари та швидко розбагатіти? Як ви гадаєте, чи з'являлися такі купці, мандрівники в ті часи, які намагалися ризикнути й знайти нові маршрути до багатих країн, обійти своїх одвічних конкурентів? Як ви гадаєте, чи могло це вплинути на розширення уявлень про географію світу в середні віки, змінити хід історії?

Порада вчителю. Важливо акцентувати увагу учнів на цьому матеріалі, можна навіть назвати тих мореплавців (з тем для 8 класу), які, заохочені книжкою Марко Поло, ризикнули та відправились у плавання невідомими маршрутами, які стали великими географічними відкривачами, вплинули на розвиток європейської історії.

3. Архітектура та містобудування.

Робота з ілюстраціями

Порівняйте два храми, побудовані в готичному стилі та в романському стилі.

Який з них вам вдається більш вишуканим, урочистим?

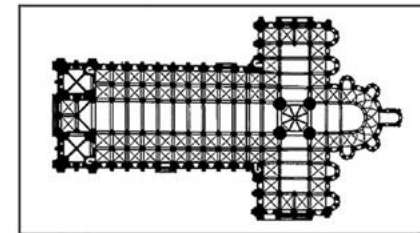
1. Який нагадує неприступний замок?
2. Як ви гадаєте, чому церква, що була побудована в романському стилі більш нагадує замок?
3. Роздивіться схему та зображення романського собору та визначте, де краще розташувати металеві машини та артилерію, а в яких частинах храму зробили би потаємні ходи на випадок термінової евакуації людей. Чи підходять для цього храми, побудовані в готичному стилі?

*собор св. Петра у Вормсі
(романський стиль)*

*Дуомський собор у Мілані
(готичний стиль)*

Робота з підручником

Використовуючи матеріал підручника, порівняйте готичний та романський архітектурні стилі. Поясніть, чому їх використовували тільки для будівництва феодальних замків та найголовніших будів-

вель міста. Як архітекторам вдавалося будувати такі високі споруди в той час без сучасних матеріалів. Назвіть будівлю, яка падала-падала, але не впала, але нібито завдяки цій споруді Галілео Галілей відкрив закон швидкості падіння тіл.

Приклад порівняльної схеми

Питання для порівняння	Романський стиль	Готичний стиль
Час існування стилю	XI–XII ст., місцями XIII ст.	кін. XII — поч. XVI
Походження назви	Назва стилю виникла в XIX ст. та визначала вплив римської (романської) архітектури, що проявлялась у використанні напівциркульних арок, склепінь, нефів	Назва стилю виникла в Новий час і показувала презирливе ставлення до всього, що було принесене в Європу готами, та радикально відрізнялось від античного неготичного (неварварського) мистецтва
Особливості стилю	Міцні стіни, що могли витримати атаку металевих машин, вузькі вікна-бійниці, мінімальна кількість зовнішнього декору, простір поділяється колонами на нефи	Стіни тонкі, завдяки новій технології розподілення ваги склепінь удалося зробити дуже високі стелі, збільшити віконні отвори, прибрати колони
Внутрішнє оздоблення	Фрески, скульптурне зображення святих	Вітражі, скульптурне зображення святих, але більш реалістичне
П'ятки архітектури	Лімбурзький собор, собор у Вормсі, Лаакхське абатство, Пізанський собор	Собор Паризької Богоматері, Міланський собор, Кельнський собор

Творче завдання в групах

На фліпчартах/ватманах групи роблять архітектурне планування міста так, як вони його бачать. Допомогою в роботі будуть слова-підказки, що необхідно врахувати, а саме: вороги, християнство, освіта, управління, виробництво, гроші, торгівля, бідні громадяни, багаті громадяни, вузькі вулиці, центр.

4. Мистецтво та література середньовічної Європи.

Розповідь учителя з презентацією вітражів та скульптур

(Значним емоційним компонентом буде використання григоріанського хоралу під час презентації).

Скульптурне та образотворче мистецтво середньовічної Європи було нерозривно пов'язане з християнським світобаченням. Фактично, центрами культури були церкви й монастирі, й саме в оздобленні релігійної архітектури проявляла себе вся творча фантазія митців. Собори були центрами культурно-релігійного життя людей, їхнє оздоблення було, як «Біблія для неграмотного», тобто головна задача мистецтва — донести основну інформацію про християнство, не використовуючи при цьому слова. Храми прикрашалися фресками, вітражами та мозаїками. Скульптура романського періоду була дещо примітивна й нагадувала давньогрецьку скульптуру раннього періоду. У готичному стилі можна вже побачити більш доскональні зображення. До того ж скульптура та барельєфи розташовувались обдуманно. На фасаді соборів розміщувалися статуї апостолів, святих у їхньому зверненні до пастви, ніші, проміжки між арками прикрашалися рельєфним зображенням сцен з Біблії, використовувалися й зображення звірів, птахів, рослин. Вони символізували красу небесного граду, а от численні зображення химер, чудовиськ, демонів натякали на недосконалість земного світу, людські пороки, нагадували про тасмничий світ, що володарює над людиною. У готичній скульптурі відбувається тяжіння до круглої пластики, самостійності скульптурного зображення, не прив'язаності до стіни. Скульптури вже не направлені повністю на глядача, вони ніби відтворюють який життєвий сюжет, свідком якого нібито ненароком став глядач. Значна увага приділяється пластичності

й духовній виразності людського обличчя, його індивідуальності, передачі складних внутрішніх переживань, емоційних станів радості, тривоги, співчуття, гніву, збентеження тощо. Скульптора починають цікавити різнопланові за композицією багатофігурні скульптурні групи, об'єднанні драматичною дією і суперечливим конфліктом.

Світлоколірну партитуру готичного собору визначало вітражне мистецтво. Сповнення інтер'єру світлом, розчленування простору його потоками, калейдоскопічна гра гранатових, пурпурових, жовтих, блакитних, ультрамаринових, зелених виблисків на кристалічних поверхнях каркасу готичного собору позбавляла його матеріальності, ваговитості, надавала містичного піднесення й одухотворення. Світло проникало в інтер'єр храму крізь нерівномірну товщу скла, нерідко деформовану бульбашками і вкрапленнями непрозорих компонентів, дробилося на тисячі кольорових промінчиків, створювало атмосферу дихаючого забарвленого простору з його над емоційністю. Вітраж створював враження дотичності людини до сакрального світу. Вітражі подавали сюжети євангельських і біблійних розповідей, апокрифічних оповідань, історичних подій і літературних текстів, буденного життя міста, його жителів, мешканців сільських окраїн. Композиційно вітражі найчастіше розташовували в медальйонах, щільно заповнюючи ними кожне вікно. Кращі вітражі представлені в інтер'єрі Сент-Шапель у Парижі, собору в Шартрі, собору в Реймсі.

Завдяки зростанню світських тенденцій у мистецтві XIII–XIV ст. високого розквіту досягло мистецтво книжкової мініатюри. Схвилювання ритмів, загострення форм, видовження пропорцій, химерне витончення ліній, мереживо візерунків, насичення фарб становлять характерні особливості готичного книжного стилю. Фігури лицарів і придворних дам грацією рухів, витонченістю жестів повторюють і підтримують загальний силуетний мотив ансамблю книги. Прагнення проникнути в смислову образність тексту, досконально передати оповідальну канву сюжету поєднувалися з декоративною нарядністю, поетичною чарівністю та витонченістю вигадливих віньєток, рамок, орнаментів з рослинних елементів.

В ілюстраціях до творів куртуазної літератури втілений ідеал платонічного кохання з його театральністю ситуацій, символічністю кольорів, вишуканістю жестів і підвищеною емоційністю, представлених у схвилюваних лініях і формах.

Робота з літературними джерелами

1. Прочитати уривки з літературних творів середньовіччя та визначити їхній жанр.
2. Установити, який твір Шекспіра нагадує один із середньовічних романів, і чим він відрізняється.
3. Чи можна назвати лицарські романи початком жанру фентезі в європейській культурі?
4. Як ви вважаєте, чи могли твори середньовіччя надихнути сучасних кінематографів та літераторів?

Пісні про Роланда (XII ст.) фрагмент

Роланд тримає меч, залитий кров'ю,
Він добре чує плач скорботний франків,
Біль крає серце, ледь не розриває.
Він крикнув мавру: «Бог за зло карає!
За смерть соратників тобі помщуся!»
І враз пустив коня у чвал нестримний,
Хто ж переможе? От вони зішлися.
Гран доній був сміливий і шляхетний,
У битвах йшов вперед безстрашно перший.
З Роландом він ніколи не стрічався,
І хоч того ніколи ще не бачив,
Але пізнав відразу: стан могутній,
Постава й рухи горді, погляд гострий.
І раптом мавр відчув, що налякався...
Хотів втекти — даремно, бо вже пізно:
Роланд його ударив так потужно,
Що розрубав з наносником шолом весь,
І ніс, і рот, і щелепи з зубами,
І панцир з тілом до сідла самого,
Оздобленого золотом і сріблом,
Й розсік хребет Марморія глибоко.

Сконали раз і назавжди обидва!
Іспанські нехристи кричать скорботно,
А франки горді: «Б'є наш лицар добре!»
Швидкий предивний бій кипить і далі.
Несамовито, з люттю б'ються франки,
Боки рубають, спини й руки маврів,
І через лати входить меч у тіло.
Потоки крові заливають трави,
Кричать невірні: «Вже не хочем слави!
О Франціє, хай Магомет скарає
Тебе і весь твій рід безстрашний вкупі!»
Марсілія тепер всі кличуть разом:
«Спіши, надай нам допомогу, царю!»

«Тристан і Ізольда» фрагменти (доречно дібрати фрагменти, відповідно до тематики уроку).

Рефлексія «Ланцюжкова реакція»

Учитель ставить питання одному учневі в межах пройдені теми уроку, далі сам учень ланцюжком ставить наступне питання іншому учневі й так далі. Якщо учень не може самостійно дати відповідь, то звертається до підручника, чи до товаришів.

Раннє Відродження та цінності гуманізму

Наприкінці уроку учень повинен давати визначення поняттям «ренесанс», «гуманізм», називати імена видатних діячів доби раннього Відродження та розуміти їхній внесок у розвиток культури, називати, у чому полягає цінність ідеї гуманізму, і наводити приклади гуманного поведіння, упізнавати скульптурні та художні витвори мистецтва доби Відродження.

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. *Доба Відродження та її культурологічна періодизація.*
2. *Філософія гуманізму в середньовіччі та наші часи.*
3. *Діячі доби раннього Відродження та витвори їхнього мистецтва.*

Ключовими словами уроку будуть: гуманізм, ренесанс, живопис, скульптура, фреска, Джотто ді Бондоне, Данте Аліг'єрі,

Франческо Петрарка, Джованні Боккаччо, Сандро Боттічеллі, Брунеллескі, Мазаччо.

Доба Відродження та її культурологічна періодизація.

Завдання учням

1. Роздивитися історичну лінію часу (якщо її немає в підручнику, учитель робить її заздалегідь на дошці). Як називається період історії з XIII по XVI століття?
2. Як ви гадаєте, чому цей період був названий «Відродження»? Що намагались відродити митці цієї епохи?
3. Як ви гадаєте, період Відродження є частиною Середньовіччя, Нового часу чи це інший історичний відрізок часу?
4. Пригадайте, за якими саме критеріям учені відокремлюють один історичний період від іншого.

Розповідь учителя

Між ученими й досі йдуть диспути стосовно питання, чи є доба Відродження окремим історичним періодом, чи це хоча й переламний період, але все ж таки період Середньовіччя. Більшість учених наполягають, що доба Відродження або Ренесанс входить до поняття «середні віки». Вони пояснюють це тим, що Ренесанс охопив не всі країни Європи та зачепив тільки культурну сферу розвитку суспільства, коли сама феодально-васальна монархічна чи республіканська система тривали, крім того доба Відродження не вплинула й на розвиток економічних відносин між країнами. Доба Ренесансу розпочалась саме в італійських землях, коли виник інтерес до давньоримської культурної спадщини. Цьому сприяв також і переважно республіканський характер правління в Північній Італії. Ідеї Ренесансу майже не зачепили держави з монархічним укладом.

Періоди історії італійської культури прийнято позначати назвами століть:

- 1) дученто (XIII ст.) — Протовідродження (Проторенесанс);
- 2) треченто (XIV ст.) — продовження Проторенесансу;
- 3) кватроченто (XV ст.) — Раннє Відродження (Ранній Ренесанс);
- 4) чінквеченто (XVI ст.) — Високе Відродження (Високий Ренесанс).

Математичні задачки

1. Підрахуйте, скільки століть відділяє нас від Проторенесансу?
2. Підрахуйте, скільки століть відносять до Ренесансної доби?
3. Данте Аліґ'єрі — італійський поет доби Відродження дуже любляв твори давньоримського поета Вергілія. Підрахуйте, скільки років відділяє Аліґ'єрі від улюбленого поета, коли відомо, що Данте народився в 1265 році, а Вергілій у 70 році? У якому столітті повинен був народитися Данте, щоб зустрітися з Вергілієм?
4. Назвіть, до якого періоду доби Відродження відносяться твори Франческо Петрарки та Брунелліскі, коли відомо, що перший жив з 1304 року по 1374 рік, а другий з 1377 року по 1446 рік?

2. Філософія гуманізму в середньовіччі та наші часи.

Робота з ілюстраціями

1. Визначте, на яких малюнках зображені дії, які б ми назвали дурними, нелюдськими, негуманними?
2. Яке поведіння людини ми називаємо гуманним?
3. Як ви вважаєте, чи буде гуманна людина допомагати людям та шкодити тваринам?
4. Які якості властиві гуманній людині?
5. Як ви ставитесь до людей, що вас оточують? Чи намагаєтесь ви допомагати тим, хто потребує вашої допомоги? Що ви зна-

єте про дітей –героїв України? (Якщо є можливість, учитель готує коротеньку презентацію із зображенням дітей — героїв України. Це можуть бути як сучасні діти, так і діти з історичних часів, наприклад герої Крут, Григорій Орлик, Валентин Котик тощо. Якщо дітям буде цікаво, учитель може запропонувати також створити дослідницько-пошукову групу юних істориків, яка дослідить роль дітей в історії України, а також зберуть дані про дітей-героїв).

6. На вашу думку, як треба людині поводитись із тваринами.
7. Що таке гуманізм? Складіть визначення поняття «гуманізм», використовуючи такі поняття: система ідей, людина є найголовнішою цінністю, умови для розвитку, виникла в добу Відродження, визнання прав усіх.

Приклад оформлення матеріалів про дітей — героїв України:

Богдан Красноперев. У 10 років урятував трьох молодших братиків від пожежі.

«Богдан побачив, що клуби диму йдуть прямо із шафи. Виявилося, що двоє його молодших братиків підпалили речі в шафі. Один з малюків злякався та сховався в іншу

частину шафи. Богдан не розгубився й швидко витягнув малюків з будинку, який був уже весь у диму. Потім згадав, що в одній з кімнат спить ще один братик. У будинку вже все горіло, але хлопчисько кинувся всередину й виніс ще одного малюка звідти, після цього будова за лічені хвилини перетворилася на факел».

Розповідь учителя

Однією з характерних рис епохи Відродження є її гуманізм, і Світоглядною спрямованістю Відродження було відкриття самоцінності людської особистості, гуманістична спрямованість пізнання. Людина відчуває таку самостійність, яку вона не мала ні в античності, ні в середньовіччі. Її сила, влада над усім, що існує, і над самою собою не потребує ніяких зовнішніх сил — ні природи, ні Бога.

В епоху античності людина вважалась природною істотою, оскільки її сутність, поведінка визначалися її природою, і активність людини залежала лише від того, наскільки вона піде за природою чи відхилиться від неї. У середні віки стверджувалось не лише творення Богом людини, а й подальша її доля. Характерною була впевненість у гріховності людини та зіпсованості людської природи, і як наслідок цього — потреба в божій благодаті для свого спасіння.

Визначний мислитель епохи Відродження Піко делла Мірандола (1463–1494) саме так розумів людину. Бог дав людині свободу волі, вона сама має вирішити свою долю, визначити своє місце у світі. Людина не просто природна істота, вона творець самої себе й цим відрізняється від решти природних істот. Людина стає хазяїном природи внаслідок усвідомлення себе творцем власного життя та волі. Такої сили й такої влади своєї над усім сущим не знала ні антична, ні середньовічна людина.

Гуманісти прагнули утвердити нову систему духовних цінностей. Згідно з новою системою в суспільному житті на перше місце висувалися особисті достоїнства, власна гідність, а не походження, належність до суспільного стану, багатство чи влада. Культура виступає головним критерієм особистого благородства та достоїнства. Звідси — проповідь гуманістами індивідуального вдосконалення шляхом залучення до культури.

3. *Діячі доби раннього Відродження та витвори їхнього мистецтва.*

Робота в малих групах

Учитель об'єднує учнів у 4 експертні групи: «Літератори», «Архітектори», «Скульптори», «Живописці». Групи виконують завдання за матеріалами, а потім звітують перед класом.

Завдання для групи «Літератори»

1. *Прочитайте уривки з твору Данте Аліґ'єрі «Божественна комедія». Доведіть, що поет був християнином-католиком та відчував значний вплив давньоримської поетичної літератури.*

І я: «Поете, спершу ти ріши,
Якщо ти хочеш скрізь мене проводить,
Чи доблесть є на те в моїй душі?

Співав ти: батько Сільвіїв зіходить
Ще тлінний та минущий в світ тривкий,
Зберігши чуйність, що в живому бродить.

Коли ж противник всяких зол палкий
Був добрий з ним, передбачавши славу
Його діянь, і хто він, і який,

То мудрий відзнача його по праву:
Обранець неба вишнього добра,
Рим породив він та його державу,

А той же й та (це істина стара)
Засновані, щоб стать святим престолом
Наступникам апостола Петра.

Ця путь, розцвіченим твоїм глаголом
Прославлена, причиною в віках
Була його звитязі й папським столам.

Сосуд обрання теж у цих полях
Пізніше був, щоб дати підпору вірі,
Яка спасіння відкриває шлях.

А я чого піду? Хто пустить в мирі?
Ніякий не Еней, не Павел я,
На цю я честь не варт ні в якій мірі.

Стараючись не завдавать мороки
І волю дати боячись словам,
Я мовчки йшов на край ріки широкий.

І човен ми побачили, а там
Почварний дід, роззявивши пащеку,
Горлав: «Ой горе, злобні душі, вам!

Вже годі мріять про зорю далеку,
Я тут, з човном, щоб вас перевезти
У вічний морок, в холоднечу, в спеку!

І бачив я: мінилось все, як завше,
Аврора стала старіти за мить,
На жовтизну рум'янець помінявши.

А ми не знали, на яку ступить,
Мов той, залюблений у мандруванні,
Хто в думці йде, а тілом ще стоїть.

Та раптом, як у досвітки туманні
Червоний Марс на схід верстає шлях,
Так в мене перед зором на світанні -

2. Використовуючи текст підручника та матеріалу, назвіть жанри літератури доби Відродження, видатних літераторів цього періоду, назви та зміст їх творів.

Найбільші художні цінності світового значення створені в італійській літературі Проторенесансу, коли творив Данте, і в ранньому Відродженні, ознаменованому творчістю Петрарки і Боккаччо.

Данте Аліг'єрі (1265–1321) — колосальна фігура, останній поет Середньовіччя й zarazом перший поет Нового часу. Не позбавлений ще ряду середньовічних уявлень, Данте одночасно ніс світу свіже гуманістичне бачення навколишнього, висловлюючи свої дум-

ки з усією пристрасністю, притаманною митцю, що прокладає нові шляхи, і в цьому його велич. Нове в літературній діяльності Данте дало про себе знати в ранньому творі — «Нове життя» (1291), своєрідному поєднанні прози з віршами, присвяченими щиро коханої Беатріче. Книжка прославляє й оспівує любов, яка в середньовічній клерикальній літературі розумілась як гріховне почуття, а в лицарській ліриці не завжди була щирою.

У вигнанні Данте створює й вінець своєї поезії — «**Божественну комедію**» (1313–1321), що складається з трьох частин: «Пекло», «Чистилище» і «Рай», назви яких відповідають уявленням середньовічної людини католицької Західної Європи про потойбічний світ. Однак фантастичні картини загробного світу лише віддалено нагадують ті, з якими зустрічаються в середньовічних «видіннях». У Данте вони перетворені на засіб відгуку на суто земні справи, викликають критику й засудження («Чистилище», «Пекло») або звеличення («Рай»). Поет нового часу відчувається в Данте при зображенні двох протилежних полюсів потойбічного світу — пекла і раю — у тому, кого й за що він поміщає туди. Видно, що принцип визначення злочинності для тих, хто знаходяться в пеклі, у нього гуманістичний: найсуворішого покарання, на думку Данте, гідний лише той, хто заподіяв людям велике зло.

Поет виявив себе великим майстром стрункої композиції, окреслення пейзажу, мудрою стислості промови.

Франческо Петрарка (1304–1374) — молодший сучасник Данте, яскравий представник італійської літератури раннього Відродження. По-ренесансному багатостороння й активна натура, великий знавець античності, засновник класичної філології, мислитель, політик, поширювач ідей гуманізму далеко за межі Італії — аж до далекої Чехії, де він побував у 1356 р., Петрарка увійшов в історію світової літератури насамперед як великий поет. Хоча за життя йому найбільшу славу принесла латинська поема «Африка», за яку він у 1341 р. був увінчаний лаврами, наступні покоління справедливо оцінили його як автора збірки віршів італійською мовою «Канцон'єре» («Книга пісень»). Головне місце в них належить віршам про кохання до Лаури. Неминуща цінність цих віршів — у пиль-

ному, гуманістичному уваги поета до внутрішнього світу людини, у прославленні у відточеній формі сонета почуття любові, повної краси, драматизму. Вміщені в цьому збірнику канцони, присвячені долі Італії: «Італія моя», «Високий дух...» та ін. Вони пронизані глибоким патріотичним почуттям, жагою світу.

Джованні Боккаччо (1313–1375), на відміну від своїх попередників і вчителів Данте й Петрарки, переважно поетів, проявив себе більш за все в художній прозі. Він став, по суті, її родоначальником в Італії та одним з її зачинателів в Європі. Він був знавцем не тільки римської, але й грецької античної культури, виконував дипломатичні доручення Флорентійської республіки, був прихильником республіканського способу правління й ненавидів тиранів. Він став першим біографом Данте й коментатором його «Божественної комедії», про яку читав лекції флорентійцям. Як художник, Боккаччо в кращих своїх творах — яскравий виразник характерних для Відродження «життєрадісного вільнодумства» й реалізму в літературі. Цей факт був помітний уже в його психологічній повісті «**Ф'яметта**» (1343), у поемі «Фьозоланські німфи» (1345) та особливо проявилось в знаменитому збірнику новел «Декамерон» (1353). У ньому яскраво виражено й утвердження нової гуманістичної моралі, і прославлення активної, життєрадісної людини, і заперечення показного аскетизму і водночас лицемірства, характерних для служителів церкви.

Тема любові й сімейного життя трактується в «Декамероні» в плані гуманістичного заперечення станової нерівності, захисту прав жінки на вільний вибір у любові і т. д. Автор засуджує суворі норми феодального побуту, що призводять до трагедій. Він розкриває красу любовного почуття, що пробуджує в людині все найкраще. Примітно, що носіями найбільшою краси почуттів — вірності в любові, здатності в боротьбі за торжество любові переносити всілякі випробування — виявляються в Боккаччо найчастіше люди з простого народу, а не зі знаті. У цьому проявляється демократизм Боккаччо. Демократизм автора помітний і в стилі цього твору з його жвавістю розповіді, часом народним гумором. У творчості Боккаччо здійснений значний крок уперед у зміцненні позицій гу-

манізму в італійській літературі. Як **майстер новели**, він проклав шлях для пізніших новелістів, твори яких, як і його самого, ставали джерелом сюжетів для великих драматургів Відродження, у тому числі для Лопе де Вега й Шекспіра.

Завдання для групи «Архітектори»

1. *Роздивившись архітектурні пам'ятки доби Відродження, підтвердить, що суттєвий вплив на них мав давньоримський архітектурний стиль.*

2. *Використовуючи текст матеріалу, зробіть екскурсію по Флоренції. Назвіть, які архітектурні елементи античності використовували італійські архітектори. Поясніть, які зміни відбулися в архітектурі Ренесансу, яких не було в ранньому Середньовіччі.*

Архітектори раннього Відродження сповідували ідеали свободи, раціоналізму й повернення до витоків античної архітектури, тому вони поставили на наукову основу рішення естетичних і технічних основ архітектурної думки. Саме в цей період і з'являється зневажливе найменування попередньої архітектурної епохи як варварської, готської. У XV ст. з'являється теорія так званого ідеального храму з планом у формі кола — моноптер, подібні храми стали називатися **храмами-ротондами**. Цю теорію ідеального храму розвивав архітектор Леон Батіста Альберті. Геніальний учений епохи Відродження Леонардо да Вінчі вважав, що «будівля повинна бути добре обозримою з усіх боків і показувати всім свої справжні форми». Він також присвятив частину своїх архітектурних проєктів пошуку форми ідеального центричного храму. Цікаво, що крім храмів, відбувався і пошук архітектурних форм ідеального міста. Деякі ідеї були втілені в життя. Наприклад, місто-замок Дуино

поблизу від міста Трієста, місто-фортеця Пальма-Нуово близько Венеції.

В ідеальному місті епохи Відродження обов'язково присутній велика площа для карнавалу, міський собор і палацо публіко — палац громадських зібрань. Крім цього, у проектах передбачалась наявність декількох ринкових площ. Провідним архітектором раннього ренесансу був Ф. Брунеллескі (1377–1446), якого часто називають архітектором нового стилю. Першою ренесансним будівлею Флоренції став комплекс Виховного будинку (притулок для дітей-сиріт), спроектований Брунеллескі в 1421 г. Проте ще в 1420 р. почалося зведення церкви Сан-Лоренцо (1420–1429) і бані собору Санта-Марія дель Фьоре. Спорудження самого собору було розпочате в 1296 р. за проектом архітектора Арнольфо ді Камбіо. Будівництво собору переривалося, і до 1360 його план істотно змінився. Так, замість центральної абсиди базиліки був прибудований великий Октагон прольотом 42 м. До 1360 Октагон був зведений, а питання про його перекритті залишався відкритим. У 1420 р. Брунеллескі виграв міський конкурс. Він переміг, тому що запропонував звести баню на октагонс без корінних лісів і тим самим знизив вартість та трудовитрати. При зведенні бані собору Брунеллескі вивчав античні першоджерела, і насамперед купол Пантеону. У підсумку Брунеллескі вдалося створити конструкцію бані, яка мала проліт, усього на 1 м поступається Пантеону, однак це склепіння було новим словом в інженерній думці.

У 1430–1443 рр. за проектом Брунеллескі була побудована капела Пацці у дворі монастиря Санта-Кроче. Брунеллескі застосовує баню на «вітрилах» і зводить портик, прикрашений колонами коринфського ордеру. Колонам відповідають канеліровані пілястри. Будівлю відрізняють гармонійність і врівноваженість у всьому. Найголовніше в цій споруді — її співмірність з людиною.

В епоху Відродження продовжилося зведення приватних палаців. Одним з перших палацо стилю ренесанс став палацо Медічі-Ріккарді, зведений за проектом архітектора Мікелоццо ді Бартоломмео. Фасади цього палацу побудовані за принципом членування їх на три яруси. Нижній ярус за рахунок грубої ру-

стовки виглядає ваговито й читається як масивний цоколь усієї будівлі. Два верхніх яруси прорізані безліччю подвійних арочних вікон. Стіни другого ярусу оброблені кладкою з крупного каменю, а кладка третього ярусу практично гладка. Внутрішній дворик Мікелоццо оточив з усіх чотирьох сторін аркадою, подібною аркаді Брунеллескі з Виховного будинку. Архітектор Леон Батіста Альберті зводить у 1446 року у Флоренції палац для банкіра Джованні Ручеллаї. На відміну від палацо Медічі, палац Ручеллаї має цілісну композицію фасаду з однаковою кладкою на всіх ярусах, але Альберті застосовує різну ордерну систему в обрамленні вікон і різні віконні прольоти. Будівля завершено єдиним ордерним карнизом. Тим самим архітектор підкреслює єдність образу й гармонію. В основному замовники палаців бажали в зовнішньому вигляді споруди підкреслити велич свого роду і приватну могутність.

Завдання для групи «Скульптори»

1. *Використовуючи текст матеріалу, визначте види, тематики скульптур доби Відродження, імена видатних скульпторів та назви їхніх робіт.*

Основним центром розвитку скульптурного мистецтва була Італія, а головним мотивом — орієнтація на античні зразки й милування людською особистістю. Серед видів скульптури цієї епохи переважали круглі та рельєфні твори. Монументальна скульптура в цей час виходить з інтер'єрів на фасади церков і громадських будівель, на площі міст, стаючи частиною міського ансамблю. Один з видатних майстрів епохи Відродження, скульптор Лоренцо Гіберті, по-новому усвідомив тему статуї. Він виготовив статую Іоанна Хрестителя для церкви Орсанмікеле у Флоренції. Майстер відродив забуту техніку відливання великих бронзових фігур з круговим оглядом. Завдяки благородству рухів і жестів пророк нагадує стародавнього оратора з духовністю християнина. Скульптор Донателло також звертався до круглої статуї. Його статуя «Іоанна Євангеліста» висуває на перший план не технічні й стилістичні проблеми, а завдання структури пластичної форми. Лінії фігури дугоподібні, сповнені внутрішньої сили. Лінійних ритмів ще немає, які б дозволили статуй злитися з навколишнім середовищем. Мо-

ральна сила передається через міцність посадки голови та стриманість жестів. Інша статуя Донателло «Давид» увібрала у себе кращі традиції античного мистецтва. Давид Донателло не схожий на традиційні зображення біблійного героя. Бронзовий Давид — майже хлопчик з гнучким, юнацьким тілом і довгим волоссям. Вільна поза героя: тяжкість тіла спочиває на правій нозі, у той час, як лівою, напівзігнутою, він зневажає голову переможеного ним Голіафа. У лівій руці Давид тримає камінь від пращі — знаряддя перемоги.

Скульптура Відродження пройшла довгий і непростий шлях від несміливих спроб внести авторам у свої роботи індивідуальність і нестандартність до блискучих і бездоганних робіт Мікеланджело Буонарроті. Серед найвідоміших його скульптурних робіт: «Давид», «Вакх», «П'єта», статуї «Мойсей», «Лії» та «Рахілі» для гробниці папи Юлія II.

2. *Перегляньте ілюстрації скульптурних робіт Мікеланджело. Які характерні риси античного мистецтва в них помітні? На які скульптурні роботи Давнього Риму вони схожі?*

Мойсей

П'єта

Статуя кондотьєра
Гаттамелаті

Завдання для групи «Живописці»

1. *Порівняйте давньоримське та італійське мистецтво. Віднайдіть спільне та відмінне. Визначте сюжети Раннього ренесансного мистецтва.*

Роботи митців Раннього Відродження

Роботи митців давньоримського періоду

2. *Використовуючи текст матеріалу, підготуйте розповідь експерта із живопису Раннього Відродження.*

Справжні зміни в нову епоху були пов'язані із живописом, її естетичними й зображувальними принципами. Головним реформатором Проторенесансу вважається живописець Джотто ді Бондоне (1267–1337), який у своїй творчості окреслив основні проблеми живопису: наділив зображене такими фундаментальними властивостями, як матеріальність, об'ємність форми, просторовий початок. Джотто розписав стіни невеликої Капели дель Арена в Падую на теми із життя Марії і Христа з новим принципом: сюжети розташовувалися в три ряди на стіні й розділялися орнаментально декоративними поясами. Кожен сюжет сприймається як самостій-

на композиція, але загалом усі композиції утворюють розповідний цикл. Найголовніша заслуга Джотто полягає в тому, що євангельські сюжети він представив як реальні події, які відбуваються тут, на цій землі. Його герої наділені людськими переживаннями кохання, скорботи, смирення («Зустріч Марії та Єлизавети», «Втеча в Єгипет», «Поцілунок Юди», «Оплакування Христа»). Більш пізні роботи були виконані Джотто у Флоренції в церкві Санта Кроче на теми із життя святого Франциска та євангельські сюжети.

Інший видатний живописець-фрескар — Мазаччо (1401–1428). Вінцем творчості Мазаччо називають розписи каплиці Бранкаччі — частини церкви Санта Марія дель Карміне. Розписувати капелу почав у 1424 році Мазоліно, потім його роботу продовжив Мазаччо, а закінчив тільки через кілька років після смерті Мазаччо художник Філіппіно Ліппі. Характерні дві фрески: «Чудо з динарієм» і «Вигнання з раю». У першій автор переказує біблійну історію про збирача податків, який вирішив стягнути мито з Ісуса та апостолів. Ісус наказав апостолові Петру виловити рибу з озера та витягнути з її рота динарій. Петро дійсно знайшов у роті риби монету, яку й віддав податківцю. Різні сцени легенди Мазаччо розмістив на одній фресці: у середині стоїть Ісус, оточений учнями, ліворуч — на дальньому плані видно Петра, який витягає на берег рибицу, а праворуч апостол віддає гроші збирачу податків. Мазаччо не нагромаджував фігури цілими рядами, як робили зазвичай художники-попередники — він згуртував їх окремими смисловими частинами, які вільно розмістив у пейзажі. У «Вигнанні з раю» митець вирішив гостру проблему правильного передавання будови оголеного людського тіла. Не тільки саме зображення Адама і Єви анатомічно правильне, а й видно їхній трагічний вираз розпачу на обличчях, пози тіла дуже природні й пластичні, на відміну від традиційних середньовічних статичних (нерухомих) поз. Над їхніми головами летить янгол з мечем у руці — його зображення ніби летить і насувається на глядача, що створює враження просторовості малюнка. Тіні на зображеннях Мазаччо майстерно пристосовували до природного джерела світла в капелі — вікон, розташованих високо праворуч. Це зробило малюнки ще природнішими.

Видатним представником Ранняго Відродження був Сандро Боттічеллі (1445–1510). Ще в ранній молодості Боттічеллі набув досвіду в писанні портретів, цього характерного випробування майстерності художника, що зробило його відомим не тільки у Флоренції, але й за її межами. Найбільш відомими для сучасників стали не портрети, а картини на міфологічну тематику, такі як: «Весна», «Народження Венери», «Венера і Марс». Багато робіт написано художником й на релігійні теми, а також на світські тематики. Останньою його великою роботою на світську тему була картина «Наклеп», але в ній відсутній розкішно прикрашений, декоративний стиль, притаманний Боттічеллі. Картина дуже алегорична, символізує чисельні людські вади й особливо одну з них — саме Наклеп. Наклеп тут виступає в образі гарної дівчини, з нібито невинним обличчям, яка тягне звинувачуваного чоловіка на суд до царя. Дві інші дівчини, які заплітають волосся наклепу, символізують Підступність та Брехню. Чоловік з факелом, що йде попереду наклепу, — то Заздрість. Сидячому на троні царю в два вуха шепчуть Невігластво та Підозра. У правій частині картини Покаяння представлено в образі бабці, одягнутої в чорний траурний одяг, та біля неї оголена Істина дивиться кудись догори.

Рефлексія «Сніжний ком». Учні одним реченням по черзі діляться враженнями від уроку, не повторюючи думки один одного. У реченні має бути 1 дієслово, 1–2 прикметники, 1–2 іменники.

Культура Візантії

Наприкінці уроку учень повинен показувати на карті територію Візантії, проводити паралель між візантійською імперією та давньоримською імперією, називати архітектурні пам'ятки Візантії, відрізняти іконопис від релігійного живопису, відрізняти європейське мистецтво від візантійського.

У цій темі можна виділити такі підпункти.

1. *Візантійська школа та наука.*
2. *Мистецтво Візантії.*
3. *Іконопис. Роль ікон у житті православної людини.*

Ключовими словами уроку будуть: мозаїка, храм Святої Софії, церква святої Ірини, базиліка, ікона, іконопис, книжкова мініатюра, гімни, епос.

1. Візантійська школа та наука.

Розповідь учителя

Освічена людина користувалась повагою у Візантійській імперії. Зробити кар'єру можна було на державній службі, а для цього необхідно було здобути освіту. У ті часи школи не знаходились на піклуванні в держави, а тому навчання в них було платним, доступним не для всіх. Водночас були й безкоштовні школи, їх утримували церкви та монастирі за рахунок пожертвувань. Такі школи були доступні для кожного, тож переважна більшість населення була освіченою. Візантійська імперія як спадкоємиця Римської імперії дотримувалась традицій в наданні освіти, але християнське вчення внесло свої корективи. Що ж це були за корективи, а що залишилось з античної освіти. Дізнаймося. Для цього ми зробимо таблицьку.

Критерії для порівняння	Римська імперія	Візантійська імперія	Освіта в середньовічній Європі
Учасники навчального процесу	Навчальну школу відвідували всі діти, незалежно від статі, соціальних обмежень не було	Відсутність соціальних обмежень на отримання освіти. Дівчата також здобували освіту	Освіта була доступна далеко не всім хлопчикам, дівчат учили тільки в багатих родинах і то небагато
Наявність ступеневої освіти	У Римі визнавалось домашнє навчання, яке поширювалось у багатих родинах. Початкові школи й середні (граматичні) школи були доступні всім громадянам Риму.	У IX ст. у Константинополі засновується Магнаврська вища школа, а в XI ст. — університет, що мав філософський та юридичний факультети.	Вища школа з'явилась досить пізно — у XIII ст. освітою опікувалась церква, вона ж визначала й напрям навчання.

Критерії для порівняння	Римська імперія	Візантійська імперія	Освіта в середньовічній Європі
	Діти з багатих родин могли ще вступати в спеціалізовані навчальні заклади — ораторські школи, колегії, легіони.	При університеті була відкрита вища медична школа.	
Предмети, які викладались	У школі вивчали дев'ять дисциплін: риторику, діалектику, граматику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, а також медицину й архітектуру. У часи пізньої римської імперії кількість предметів скоротилася, дисципліни були поділені на тривіум і квалдривіум. Деякі предмети стали вивчатись тільки у вищій школі й були доступні не всім.	До теоретичної філософії відносили: богослов'я, астрономія, арифметика, геометрія, медицина, музика. До практичної — етика, політика та історія. Високого рівня розвитку досягли також граматику, риторику, діалектику, логіку та юриспруденцію.	У школі викладали просту арифметику, граматику, вчили церковному співу. Античні дисципліни, що викладались в церковних школах, називались «сім вільних мистецтв». Під ними розумілись: граматику, риторику, діалектику (так званий «тривіум» — три шляхи знань, чи перша ступінь навчання) та арифметику, геометрію, астрономію, музика (так званий «квалдривіум» — чотири шляхи знань, чи друга ступінь навчання). «Вільні мистецтва» Середньовіччя були лише віддаленою подобою того, що викладалось в античних школах.

Критерії для порівняння	Римська імперія	Візантійська імперія	Освіта в середньовічній Європі
Як проходили заняття	У навчальній школі здебільшого вчили читати, писати та рахувати. Метод навчання читанню був буквоскладальним, лічити учні навчалися за допомогою пальців та абака, писати — водячи рукою дитини, пізніше даючи їй переписувати слова й тексти моралізаторського змісту. У граматичній школі вивчали літературні тексти, здебільшого на запам'ятовування.	Учитель читав, подавав зразок тлумачення, ставив питання учням, відповідав на їхні питання, організовував дискусію. Перед ним ставилась мета навчити школярів активно володіти мовою, розвинути вміння переказувати, цитувати напам'ять, складати описи, імпровізувати. Учні складали коментарі, промови, екфрази (описи пам'яток мистецтва), скеди (імпровізації на вільну тему). Багато уваги приділялось церковним текстам та античній літературі.	Спочатку учні зазубрювали молитви й псалми, а потім училися читати релігійні книжки, писати, співати, вивчали арифметику. Книжки були рукописні, і перші з них навіть без великих літер та розділових знаків. Тому доводилось навчатись не тільки складати літери в слова, а й розмірковувати, яка літера до якого слова відноситься. Навіть в університетах особових змін не відбулося. Тільки додалися дискусії, які хоч трохи пожвавили навчання.

Розповідь учителя

Як і римляни, візантійці поважали діяння предків та шанували свою історію. Візантійські автори прагнули наслідувати знаменитих давньоримських істориків і створювали свої книжки за зразком їхніх праць. Така книжка «Історія воєн Юстиніана

з персами, вандалами й готами», яку написав придворний Юстиніана I Прокопій Кесарійський. Автор прославляв імператора й військові перемоги Візантії, але потай Прокопій писав іншу книжку, яку так і назвав «Таємна історія». У ній він розповів нащадкам про зовсім іншого Юстиніана — жорстокого й підступного тирана, про злодіяння його дружини Феодори. Візантійські вчені створювали праці з географії, астрономії, математики. Лев Математик уперше застосував буквені позначення для вираження арифметичних дій. Цей учений прославився також безліччю винаходів, серед яких був, наприклад, світловий телеграф, призначений для передачі повідомлень на великі відстані. Особливою гордістю ромейів був «грецький вогонь» — зброя, страшніша для всіх ворогів імперії. Знання хімії дозволило візантійським ученим створити горючу суміш зі смоли, нафти, селітри й сірки. Візантійський флот часто вигравав битви завдяки цьому винаходу. Виробництво «грецького вогню» трималося візантійцями в глибокій таємниці.

2. Мистецтво Візантії

Робота в групах.

Завдання групам потребують використання додаткової літератури та використання ілюстративного матеріалу, а тому, бажано, щоб учні підготувалися заздалегідь удома.

1-ша група «Гіди»

Отримують завдання провести екскурсію Константинополем.

2-га група «Експерти»

Проводять порівняння архітектури Візантії з архітектурою Європи та Київської Русі.

3-тя група «Книжкові майстри»

Їм треба прорекламувати книжкові витвори, які вони виготовили, обов'язково звернувши увагу «покупців» на мініатюри та зміст книжки.

3. Іконопис. Роль ікон в житті православної людини.

Розповідь учителя

Енергія маляра у Візантії сконцентрувалася виключно у сфері іконопису, який з небувалою сміливістю ставить на меті досягнення

невидимого. Це не означає, що реально-історичне зовсім байдуже для іконописця. Навпаки, ікона, подібно до Євангелій, покликана була фіксувати все, що стосується, скажімо, земного життя Христа, апостолів, святих. Вочевидь, ще із часів поширення християнства існували певні перекази про зовнішність того чи іншого персонажа євангельської історії, які лягли в основу збірки правил для іконописців: апостол Петро, скажімо, зображувався коротко остриженим і сивим; апостол Павло — лисим і з чорною бородою, апостол Пилип — юнаком. З кожним святим пов'язувалась якась емблематика. Богоматір символізувалася білою лілією, апостол Петро мав у руках ключі від Царства Небесного, апостол Павло — меча. Цей принцип поширився й на зображення новопрославлених святих, отож — можна твердити про існування в іконописі Візантії портретної лінії.

Особливо цікава історія іконографії Христа. Образ Розп'яття з'явився вже після легалізації християнства, але певний час хрест ще сприймався як щось зловісне: на заперечення ідеї шибениці й смерті. Христа зображували живим та одягненим у довгу одягу — символічно, а не натуралістично. Такий канон утримувався сімсот років. Лише в XI ст. візантійські іконописці починають малювати Ісуса оголеним, страждаючим і закривавленим, у терновому вінці. На Сході встановилась також традиція зображувати Христа розп'ятим чотирма цвяхами: два — у руках і два — у ногах; на Заході фігурують три цвяхи: ноги розп'ятого складені навхрест і прибиті одним цвяхом.

У VIII ст. розвернувся рух проти іконошанування. Іконоборці вважали ікони продовженням язичницьких традицій ідолопоклоніння, а тому іконоборці знищували ікони, а храми прикрашали символічними рослинними та тваринними сюжетами. Після перемоги іконошанувальників ікона розглядалася візантійцями як підкреслено «недосконалий», умовний, обов'язково плаский — на відмінність від «тілесної» скульптури — образ Небесного Царства, що не сміє претендувати на якусь точність (ейконос грецькою й означає «образ», неадекватна подоба). Людськими очима можна побачити лише відблиск небесної, невимовної краси. Тому в іконах

не намагаються зобразити об'єм. Кольори ікони — символічні: білий означає чистоту, зелений — надію тощо. Золотий фон символізує небесний вимір, у ньому фігурують святі, голова яких оточена німбом, а в одязі блищать золоті лінії — натяк на осяяність небесним світлом.

Лик в іконі — це найголовніше, адже обличчя передусім сприймається як образ Божий у людині. Ікона розуміється як відблиск священного прообразу, як фіксація потойбічного начала, що являє собою потаємну суть видимої форми. Очі на іконі перебільшені («дзеркало душі»), а все тілесне — уста, ніс, вуха — підкреслено зменшено. Рухи персонажів ікони умовні — вони звичайно передають молитовне зосередження, а не життєві дії. Пейзаж чи інтер'єр, на тлі яких розміщені фігури, теж умовний, поданий в окремих деталях.

Ікона, як і архітектура, стала творитись за певними канонами, ствердженими соборно, аби індивідуальне бачення майстра не спотворило догматичної ідеї. Христа, Богоматір, святих можна було зображувати в кількох визначених аспектах, наприклад: Христос-Вседержитель — з благословляючою правицею та з Євангелієм у лівій руці; Христос у вигляді Царя Небесного Царства — у короні з атрибутами царської влади; Христос як Великий Архієрей, глава Церкви, — в архієрейському одязі на єпископському кріслі тощо. Канон часом зберігав передання про індивідуальні риси портретованого. Канонічні були також емблематичні звірі чотирьох євангелістів, запозичені зі старозавітної книги пророка Єзекіїля: Матвій символізувався янголом, Марк — крилатим левом, Лука — биком, Іван — орлом. Зображення Богоматері також мало свої особливості. Богородицю здебільшого зображають з немовлям на руках, причому немовля зображується як маленький дорослий з осмисленим поглядом й без звичних для дитини складочок на тілі. Розповсюджується й індивідуальне зображення Богородиці на повний зріст та піднятими до гори руками, що символізує моління за гріховних людей перед Сином Божим і заступництво за них.

Канон в очах сьогоденної людини — це щось мертве, застигле, як і догмат. Проте тут був свій простір для індивідуума — і

творця, і глядача. Відомий дослідник семантики тексту Ю. Лотман писав, що канон — сухий, схематичний, на відміну від сповненого переконливих подробиць реалістичного зображення. А проте для свідомості й фантазії глядача або читача ця «схема» відкриває простір «домислення», дає більше можливостей для співтворчості глядача й художника, ніж коли глядач стоїть перед твором післяренесансної епохи.

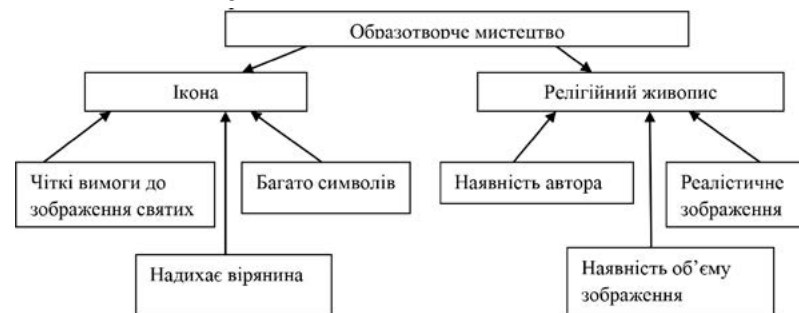
Робота з ілюстраціями

Завдання

1. Оберіть, які з них відносяться до ікон, а які є релігійним живописом.
2. Сформууйте визначення «релігійний живопис».
3. Використовуючи метод «асоціативний куш», порівняйте іконопис із релігійним живописом.

Можливий варіант відповіді

Рефлексія

Створення сенкану

Приклад:

Візантія

могутня імперія

спадкоємиця римських часів

приголомшує храмами дивними

золотистим сяйвом ікон

православна країна

Арабо-мусульманська культура

Наприкінці уроку учень повинен називати відмінності ісламу від християнства, розуміти вплив мусульманства на арабську культуру, знати історію виникнення ісламу, називати імена видатних арабських учених, визначати їхній вклад у розвиток техніки, проводити порівняння між культурою середньовічної Європи та арабо-мусульманським світом, висловлювати власне судження щодо впливу арабської культури на сучасне мистецтво (жанри літератури, кінематограф, хореографію).

У цій темі можна виділити такі підпункти:

1. Виникнення та розвиток ісламу. Особливості ісламського віросповідання.
2. Освіта й наука арабо-мусульманського світу.
3. Архітектура, мистецтво та книжкова мініатюра.

4. Література арабського світу.

Ключовими словами уроку будуть: іслам, Магомет, Аллах, мусульмани, хадж, медресе, мечеть, намаз, Кааба, рамазан, мінарет, Коран, арабеска.

1. Виникнення та розвиток ісламу. Особливості ісламського віросповідання.

Робота з ілюстраціями

Роздивіться малюнки та зробіть висновки щодо кліматичних умов, господарської діяльності мешканців Аравійського півострову. Оформіть висновки в невеликий текст 5–6 речень та зачитайте класу.

Розповідь учителя

Територію Аравійського півострова населяли араби-бедуїни, які займалися скотарством та торгівлею. Майже повна відсутність придатних для рільництва земель спонукала арабів до будування міст. У той самий час не маючи єдиної віри та культури, арабські племена важко об'єднувались одне з одним, але напади іранців спонукали їх шукати точки порозуміння. І саме у важкий історичний період з'явилася людина, якій вдалося об'єднати розрізненні арабські племена завдяки створенню єдиної віри — ісламу.

Іслам (з арабської — «покірність», «присвячення життя Богові») наразі є однією з найпоширеніших релігій світу. Іслам виник у Західній Аравії VII ст., у період переходу арабів від патріархально-родового ладу до класового суспільства. Через Західну Аравію

тривалий час пролягав караванний шлях з Азії до Європи. Розвиток мореплавства привів до відкриття морського шляху й до запускання караванних доріг. Ця обставина, а також спустошливі набіги сусідніх народів і племен призвели до економічного занепаду найбільших, у минулому квітучих, міст Аравії — Мекки та Медини. У самому арабському суспільстві загострились суперечності. Родова знать наймогутнішого племені курейшитів, яке оселилося в Мецці, нагромадила великі багатства й підкорила сусідні племена. Серед них було багато великих лихварів. Водночас середні та дрібні торговці розорялися, поповнюючи лави незаможних; раби прагнули визволення; значну частину незаможних становили бедуїни, що мешкали на околицях Мекки. Економічний занепад арабського суспільства, загострення внутрішніх суперечностей, небезпека зовнішніх вторгнень робили життя більшості населення хитким і злиденним. Це спричинило пошуки найефективнішої за тих складних умов релігійної компенсації, яка й була виражена в мусульманській релігії.

Близько 610 р. мешканець Мекки на ймення Мухаммед проголосив себе посланцем єдиного Бога, який нібито продиктував йому свою волю. Проповідь монотеїзму спочатку не мала успіху серед мекканської знаті, проти надмірних багатств якої виступав Мухаммед. Він з гуртом своїх прихильників у 622 р. подався до Ясрибу (згодом Медина), де значний соціальний прошарок становили середні торгові верстви. Тут проповідь єдності на основі віри в єдиного Бога зустріла визнання і вперше була створена мусульманська громада, яка мала не лише релігійний, а й політичний характер.

Під проводом Мухаммеда та його сподвижників навколо Медини склався військово-політичний союз племен, який примусив у 630–631 рр. меккську знать скоритись і прийняти нове вчення. Після смерті Мухаммеда утворилась автократична держава — халіфат, яка з метою розширення та збагачення почала вести загарбницькі війни. Протягом століття араби, у руках яких зосередилась світська та духовна влада, захопили величезну територію: Закавказзя, Месопотамію, Сирію, Єгипет, Персію, Середню Азію тощо. На завойованих територіях упроваджували іслам. У XI — XII ст.

іслам був прийнятий також у деяких країнах, не завойованих арабами (Судан, Камерун, Малі тощо), де він насаджувався панівною верхівкою.

Ще до появи Мухаммеда арабам були відомі віровчення християн та іудеїв, тому ґрунт для запровадження віри в одного Бога (монотеїзму) був уже готовий. Християнське віровчення вплинуло на розвиток ісламу, хоча певні відмінності між двома світовими релігіями теж є.

Робота з матеріалом. Створення порівняльної таблиці.

Учитель пропонує порівняти учням дві світові релігії, використовуючи текст підручника та додатковий матеріал (за потребою).

Питання для порівняння	Іслам	Християнство
Ім'я Бога		
Імена святих, пророків		
Священна книга		
Головна ідея релігії		
Особливості віровчення		

Додатковий матеріал

Іслам увібрав у себе релігійні уявлення як політеїстичних, так і давно наявних на території Аравії монотеїстичних релігій (іудаїзму та християнства). У Корані, складеному після смерті Мухаммеда нібито за його оповідями, зібрані легенди, міфи, персонажі зі Старого і Нового Завіту з традиційними арабськими віруваннями та переказами. Адам, Ной (Нух), Авраам (Ібрагім), Мойсей (Муса), а також Ісус (Іса) сприйняті мусульманами як попередники пророка Мухаммеда. Легенда про Мухаммеда нагадує аналогічні легенди про християнського Ісуса або іранського бога Митру.

Джерелом віровчення в ісламі є Коран (означає «читати», «декламувати») — запис проповідей, виголошених Мухаммедом у Мекці і Медині між 610 і 632 рр. Коран містить трансформовані міфи про Адама, Єву, створення світу та людини, про всесвітній

потоп тощо. У ньому знайшли відображення іудео-християнські ідеї єдиного Бога, посередника між Богом і людьми, богонатхненності Священного писання, загробної відплати, а також есхатологічні уявлення. Зі стародавніх арабських вірувань іслам запозичив культ Кааби з «чорним каменем» (мабуть, метеоритного походження), який з давніх-давен вважали предметом поклоніння багатьох арабських племен, шанування духів (джинів), деяких богів, перетворених ісламом на святих.

Моральне та правове вчення ісламу в деталях викладене в Суні — збірнику переказів (хадисів) про те, як діяв Мухаммед за різних життєвих обставин. Суна також змінювалася, охоплюючи все нові елементи. Започаткували збірник переказів сподвижники Мухаммеда; канонічною книгою мусульман вона стала з IX ст. Суна містить матеріали з різних джерел: давньоарабських переказів, з Тори, Євангелій, творів перських та іранських мислителів. Суна поряд з Кораном головне джерело мусульманського права, шариату.

Іслам вимагає віри в єдиного Бога — Аллаха; теза «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед — посланець Його» — це віросповідна формула ісламу. Монотеїзм в ісламі виражений яскравіше, ніж в інших релігіях, хоча і тут він відносний, оскільки припускає існування інших надприродних істот — ангелів і демонів, а також пророків, яких шанують як божеств. Коран не визнає християнського вчення про триєдиність Бога. Бог розглядається в Корані як безособова істота, він вічний, перший і останній. З монотеїзмом взаємопов'язана важлива в ісламі ідея абсолютної покірності Богові, слухняності та смирення. Покірність усеосяжна: людина мусить підкорятися Богові, правителям, усталеному порядку речей, діти — батькам, жінки — чоловікам.

В ісламі ідея рівності перед Богом набуває дещо іншого характеру, ніж у християнстві (рівність у гріховності). Іслам проголошує рівність людей перед Богом у покірності й послуху. Іслам прийняв і вчення про двоїсту природу людини (тілесну і духовну), про смерть тіла і безсмертя душі, яка залежно від учиненого людиною на землі відправиться в рай або пекло. Людині приписують вади: вона слаб-

ка, суєтна, нерозумна, на відміну від могутнього, мудрого Аллаха. Головне місце в ісламі посідає есхатологія. Мусульманська теологія розробила вчення про прийдешню долю світу: на землю прийде страшний велетень, якого вб'є Іса (Ісус). Через певний час настане страшний суд: Аллах присудить людей до пекла чи раю, що нагадає християнські пекло та рай. Дехто з представників мусульманського духовенства тлумачать рай і пекло як моральні насолоди або муки за добрі чи злі справи.

Математичні задачки

1. Підрахуйте, який зараз рік згідно з арабо-мусульманським літочисленням, якщо вони його ведуть з дня переїзду Мухаммеда до Ясрибу тобто від 622 року н. е.
2. Підрахуйте, у якому році згідно з арабо-мусульманським літочисленням розпочався перший хрестовий похід, коли в європейському літочисленні він розпочався в 1096 році н. е.
3. Підрахуйте, у якому році згідно з арабо-мусульманським літочисленням був розіп'ятий Іса, коли християни стверджують, що Ісуса Христа розіп'яли в 33 році н. е.

2. Освіта й наука арабо-мусульманського світу.

Робота групами з підручником або роздатковим матеріалом.

Учитель поділяє учнів на три групи. Перша група отримує завдання дослідити розвиток освіти в Арабському халіфаті, друга група — досліджує розвиток науки. Третя група — аналізує вплив освіти й науки арабо-мусульманського світу на розвиток європейської освітянської системи та науки. Складність завдання полягає в тому, що учні готують дослідження в схематичному зображенні на фліпчартах так, як вважають за потрібне, але пояснює їхній матеріал інша команда. Отже, стане зрозуміле наскільки точно вдалось команді передати інформацію тексту.

Матеріал для 1-ої команди

Провідними впливами на розвиток освіти і культури Близького та Середнього Сходу стали: мусульманська теологія, у рамках якої розвивались знання з математики, астрономії, теоретичної гра-

матики арабської мови; давні східні культури, зокрема, сірійська, з якої були запозичені коментарі античної філософської спадщини; персидська та індійська культури, що сприяли розвитку літературних та природничо-наукових знань. Ідейною основою системи освіти в країнах середньовічного Сходу став іслам. На основі святої книги ісламу — Корану — було сформульовано — шаріат — канонічний закон, що являє собою сукупність релігійно-етичних та правових законів, за якими живе кожен мусульманин. У мусульманській культурі людина — раб усемогутнього Аллаха, саме слово «мусульманин» перекладається як «покірний». Виконання норм шаріату вимагає від людини-мусульманина щирості й свідомості. Іслам також дозволяв зберігати народам їхні вікові історичні традиції й звичаї, що означалось поняттям «адат». Тому ісламське виховання здійснювалось на основі поєднання шаріату й адату: з одного боку — виконання норм ісламу, з іншого — дотримання звичних для кожного народу вікових традицій.

Найважливішим інститутом мусульманського виховання була сім'я. Батько сімейства ніс повну відповідальність за те, щоб навчити як хлопчиків, так і дівчаток слухняності, покірності Аллаху, виконанню релігійних та інших обов'язків, це був його обов'язок перед Аллахом, общиною, перед своїм родом. Злочин або вчинок, що суперечить нормам шаріату, несли за собою осуд і ганьбу на весь рід. Будь-який вияв невихованості чи поганої поведінки з боку дітей цінувались як недостойний вчинок батька.

Оволодіння арабською писемністю стало обов'язковою умовою для освіченої людини й учителя. Елементарна освіта здобувалась в елементарних школах. Як правило, вони створювались при мечетях, називались «куттаби» (арабо-граматичні школи). Навчання йшло від прослуховування Корану до його початкового осмислення, читання, переписування текстів. Навчалися діти, починаючи з 6 років, навчалися 6 днів на тиждень (крім п'ятниці), уранці в середу та четвер повторювали вивчене. Були досить жорсткі умови: багатогоденні, монотонні заняття, суворі покарання за лінощі або проступки. У таких школах, як правило, навчалися діти ремісників, купців, заможних селян. Феодальна верхівка, зазвичай, наймала

домашніх учителів, до змісту домашньої освіти включались читання, письмо, рахунок, рудименти арабської граматики та літератури, вивчення історії. Крім того, у процесі домашнього навчання й виховання привчали до гарних манер, включали навчання плаванню, верховій їзді тощо.

Середня та підвищена освіта здобувалась у медресе (перша з таких шкіл була відкрита в Багдаді в 1055 році), що знаходились при мечетях, а також у приватних школах-салонах. Програма навчання повинна була сприяти формуванню шляхетного мусульманина. Предмети поділялись на два цикли: традиційні та раціональні. Традиційні — релігійні — тлумачення Корану, інтерпретація легенд про життя пророка Мухаммеда, мусульманське право, оволодіння основами ісламського богослов'я, арабська філософія та риторика.

Раціональні або ті, що досягаються розумом: каліграфія, логіка, математика, астрономія, правила поведінки, медицина та інші природничі науки.

Вища освіта здійснювалась в університетах, які давали світські та релігійні знання, мали прекрасні бібліотеки, лекційні зали, запрошували для викладання видатних учених. З'явилися також культурні центри «Будинки мудрості», де збирались видатні вчені для дискусій з актуальних проблем сучасності. Тут накопичувались багаті скарбниці рукописів.

Головними методами навчання було читання та коментування різноманітної книжної літератури. Учні під керівництвом наставника вивчали найбільш авторитетні твори з того чи іншого предмета. Як правило, учень читав, а викладач переривав його коментаріями. Інколи коментарії переходили в розгорнуту лекцію. Студенти вели конспекти. Особливу роль відігравали спеціальні глашатаї, які час від часу голосно викрикували те, що вчитель уважав найбільш важливим. Глашатаї виконували також роль репетиторів і контролерів. По закінченню студенти отримували вчений ступінь — іяз. Інколи в них на руках були свідоцтва про такий ступінь від багатьох викладачів.

Матеріал для 2-ої команди

У період Халіфату величезних успіхів досягла арабська наука. Відхід від традиційного кочового способу життя й завоювання цивілізованих країн вели до засвоєння арабами передової наукової думки народів Передньої Азії і Єгипту. Сприяло цьому й те, що іслам, відрізняючись у цьому від християнства, ставився до знань, як до однієї з ознак усемогутності Аллаха, як до необхідної умови розуміння й поширення істинної віри (мистецтво також уважалось одним з видів знання).

Арабська традиція набагато повніше середньовічної європейської зберегла досягнення античної науки. Центрами науки того часу були Басра, Куфа, Багдад, Александрія. Халіф ал-Мамун створив у Багдаді цілий «Будинок науки» — свого роду поєднання академії, бібліотеки, обсерваторії і колегій перекладачів. Сирійці-християни в ранній період халіфату зробили багато перекладів з грецької і сирійської (арамейської) мов на арабську. Тоді ж було виконано велику кількість перекладів на арабську мову різноманітних персидських творів.

Через посередництво персів у халіфаті стали відомі досягнення індійської науки в галузі математики й астрономії, у тому числі й праці знаменитого Аріабхати (V ст.). Базуючись на математичних досягненнях індійців, араби в 827 р. виміряли дугу меридіана й визначили розміри земної кулі. Їм же належить уведення в математику тригонометричних функцій, розробка прийомів вирішення алгебраїчних рівнянь 1-го і 2-го ступеня.

Арабська наука того часу може особливо пишатися успіхами своєї теоретичної і практичної медицини. В її основу лягли праці Гіппократа та Галена. Особливого розвитку набула офтальмологія й пов'язані з нею досягнення оптики; араби робили навіть операції з видалення катаракти. Відомим їм був і кесарів розтин.

Особливу популярність в галузі медицини отримали тоді Абу Бекр ар-Рази (помер у 925) і знаменитий Ібн Сіна (980–1037), якого європейці називають Авіценною. Ібн Сіна виклав свої філософські (теоретичні) знання в галузі лікувальної справи в «Книзі зіцелення» й прославився в усьому світі своїм «Канонм лікарської науки».

За цією книжкою вивчали медицину мало не всі європейські лікарі з XI і до кінця XVII ст.

Багато арабських учених були енциклопедистами, які з успіхом займалися різними науками. Ібн Сіна був не тільки світилом медицини, але й філософом, поетом, хіміком. Знаменитий ал-Біруні (973–1050) був істориком, математиком, астрономом, географом і фізиком. Математиком, астрономом і географом був ал-Хорезмі (787–850).

Матеріал для 3-ої команди

Араби зробили вагомий внесок у розвиток математики, медицини, географії, філософії. Саме завдяки бережному ставленню до традицій різних народів навіть під час їх підкорення та повернення до ісламської релігії, європейській світ зміг побачити труди видатних античних діячів. Християнський світ раннього європейського Середньовіччя засуджував майже всі надбання античного періоду, вважаючи, що язичницька культура не має право на існування. Праці багатьох античних діячів просто зникли би назавжди, якби араби не стали їх досліджувати, перекладати арабською мовою, поширювати ці ідеї у своїх мандрівках, у тому числі в Європу.

Арабський халіфат збагатив світ арабською цифровою системою числення, яку вони запозичили в Індії та розвинули, саме вони створили годинник, компас, розробили морські карти, які дозволяли плавати не просто вздовж берегів, а виходити далеко в моря та океани. Ці морські карти запозичені європейцями й сьали базою для здійснення серії великих географічних відкриттів, що остаточно змінили замкнуте уявлення про світ християн і фактично зменшили вплив католицької церкви на розвиток науки й техніки.

Приваблювала європейців і розгалужена арабська освітня система. Саме завдяки арабській культурі в Європі почали виникати університети, виділятися профілі навчання, а трохи пізніше й школи ділитися на початкову та базову, тобто гімназію. До речі, і мусульманки, які здобували освіту, стали прикладом для європейських жінок, які стали боротися за розширення прав на отримання освіти та можливості власного розвитку в культурній сфері.

3. Архітектура, мистецтво та книжкова мініатюра.

Розповідь учителя з презентацією

Образотворче мистецтво арабо-мусульманського світу має в собі відбиток ісламу. На відміну від християнства, іслам не припускав навіть думки про можливість зовнішньої схожості Аллаха з людиною або будь-якою іншою земною істотою. Уважалося, що зображати людину або тварину — прямий шлях до ідолопоклонства. У Корані прямо говориться, що вирізати ідоли і вирізьблювати образ людини — справа диявола. У переказах про життя пророка Мухаммеда стверджується, що лихо чекає на того, хто посміє зобразити живу істоту.

У зв'язку із цими уявленнями, на відміну від Європи, не зображення й не скульптура, а слово, зокрема художньо оформлене як напис або графічний символ, стало головним носієм релігійної ідеї ісламу. Живопис у халіфаті, як і в інших мусульманських країнах, не набув розвитку, але орнаментальний розпис стін, порталів громадських будівель, рослинний орнамент килимів, виробів художнього ремесла досягли незвичайної досконалості. Ці орнаменти, як правило, поєднувались зі стилізованими візерунковими написами — цитатами з Корану. Такі написи, які поєднувались з геометричними, зірчастими й рослинними орнаментами, отримали в Європі назву арабесок. В ісламському світі дуже високо цінувалося мистецтво каліграфії, у якому араби досягли надзвичайної майстерності й досконалості. У цьому з ними можуть порівнятися хіба що китайські та японські майстри. У пізньому Середньовіччі з'явилася й книжкова мініатюра, але не стільки в арабському, скільки в персидському та індійському мистецтві.

На відміну від живопису, будівельна справа та архітектура в халіфаті досягли дуже високого рівня. Араби створили нові, до того часу невідомі типи будівель: мечеті (храми), мінарети (вежі для заклику мусульман до молитви), медресе (богословські школи різного рівня) та інші споруди. Вони ж удосконалили вже відомі типи палаців і житлових будівель, караван-сараїв.

Спочатку араби в завойованих країнах обмежувалися лише перебудовою християнських і зороастрійських храмів у будинки мо-

литви, а в рідних напівпустелях, як і раніше, обмежувалися позначкою на піску місця моління (масджід) і напряду (кібла) до Мекки й Кааби. Займаючи древні міста Палестини й Сирії, перші правителі халіфату пристосовували до своїх потреб міське господарство, керуючись при цьому принципом однієї з розповідей про діяння пророка: «Найбільш некорисна річ, що пожирає багатство вірянна, — будівництво». Від цього твердження віє древньою звичкою кочовика довго не затримуватися на одному місці. Тому в VII–VIII ст. будівлі зводились арабами досить рідко.

Зі зростанням і зміцненням держави становище стало змінюватися. Уже в 687–691 рр. на місці зруйнованого римлянами храму біблійного царя Соломона була побудована знаменита мечеть Куббат ас-Сахра («Баня скелі»). За переказами, одного разу на вершину цієї голої скелі ангели принесли Мухаммеда, і він ступив на неї своєю ногою. Побудована у формі восьмигранника, увінчана банею (звідси і її назва), прикрашена мозаїками та мармуровими колонами, вона досі вражає уяву людей. Разом із сусідньою мечеттю аль-Акса мечеть Куббат ас-Сахра увійшла в третій культовий комплекс мусульман «Благородне свяetišце» (перший — храм Кааба в Мекці, другий — могила пророка Мухаммеда в Медіні).

Ще одна прославлена споруда, «Велика мечеть», споруджена Омейядами в 705–715 рр., у столиці — Дамаску. Вона була перебудована з християнської базиліки Іоанна Хрестителя, спорудженої на місці римського храму Юпітера, основою якому був фундамент капища арамейського бога Хаддада. «Велика мечеть», щедро прикрашена інкрустаціями з мармуру, мозаїкою і позолотою капітелей її древніх колон.

До IX ст. належить будівництво грандіозної мечеті в Самаррі — улюбленому місці літнього відпочинку халіфів. На жаль, до нашого часу від неї зберігся тільки унікальний мінарет аль-Мальвійя заввишки 50 метрів у формі зрізаного конуса, із зовнішніми спіральними сходами, які ведуть на культовий майданчик. Мінарет, нарівні з банями, — типова ознака мусульманської архітектури. Це високі й стрункі вежі, що стояли поруч із мечеттю, з яких спеціальні служителі — муедзини виголошували заклик до молитви. У за-

хідній частині халіфату мінарет будували чотирикутної форми, у східній — звичайно круглостовільні. Мінарет аль-Мальвійя, побудований на зразок біблійного вавилонського стовпа, був одним з небагатьох винятків.

Фронтальне опитування

1. Що називають «арабескою»?
2. Чому арабське образотворче мистецтво не розвинулось?
3. Пригадайте, що таке «каліграфія»?
4. Який напрям мистецтва розвинувся в Арабському халіфаті?
5. Що таке мінарет? Для чого їх будували?
6. Які два типи мінаретів ви знаєте?
7. Які три головні святині арабського світу ви знаєте?
8. Де була побудована мечеть Куббат ас-Сахра? Як ви гадаєте, чи можуть виникати конфлікти на релігійному ґрунті на території Палестини. Назвіть релігії для вірян, для яких Палестина є священним містом.

Робота з ілюстраціями.

1. Про який видатний твір нагадують ці ілюстрації?
2. Поясніть, як ви розумієте вислів О. М. Горького «Серед пам'ятників усної народної творчості «Казки Шахразаді» є пам'яткою найбільш монументальною. Ці казки з надзвичайною досконалістю виражають прагнення трудового народу віддатися чарівності солодких вимислів, вільній грі словом, виражають буйну силу квітучої фантазії народів Сходу — арабів, персів, індусів».

Доповнення від учителя

Між X і XV ст. на Близькому Сході склався збірник народних казок «Тисяча й одна ніч», який згодом став усевітньо відомим. Поряд з арабами в нього зробили свій внесок усі народи, що волею історії опинилися в складі халіфату. Перший переклад цих казок французькою мовою на початку XVIII ст., який складався з 12 об'ємистих томів, буквально приголомшив Європу. Згадки про ці казки можна зустріти в Жуковського й Пушкіна, Толстого та Гете, Діккенса й Гофмана. Перші українські переклади «Тисячі і однієї ночі» вперше вийшли друком у 1905 р. і за участю І. Франка — у 1912–1913 рр. Нині казки «Тисячі і однієї ночі» входять у першу десятку найбільш поширених перекладних видань. Вони живуть і в наукових академічних виданнях, і в незліченних переказах для дітей, обробках для сцени й кіно, мультфільмах.

Завдання за ілюстраціями

1. Як ви гадаєте, як література арабського халіфату вплинула на розвиток сучасного кіномистецтва?
2. Які витвори кіномистецтва арабо-мусульманського світу ви знаєте?
3. Чи можете ви назвати мультфільми, у яких відображається вплив літератури арабо-мусульманського світу?

Рефлексія «Перевірю самого себе»

Тестові завдання

1. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням

1. Медресе Мінарет
2. Арабеска
3. Каліграфія

А складний орнамент з геометричних фігур і стилізованих рослинних мотивів, куди часом включаються каліграфічні східні написи

Б мистецтво гарного письма, краснопис, а також чистописання

В середня і вища школа в мусульман Близького і Середнього Сходу

Г в ісламській архітектурі баштоподібна культова споруда при мечеті, з якої глашатай скликає мусульман на молитву

2. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням

1. Халіфат
2. Іслам
3. Кааба
4. Коран

А священна книга мусульман

Б одна із світових релігій світу, яку сповідують мусульмани

В феодальна арабо-мусульманська держава, що виникла внаслідок арабських завоювань VII–IX століть і очолювалася халіфами

Г головне свято мусульман, яке мусульмани обов'язково повинні відвідати хоча б раз у житті

3. Установіть відповідність між назвою та зображенням

1.

2.

3.

4.

А аль-Мальвія

Б Велика мечеть у Дамаску

В Куббат ас-Сахра

Г аль-Акса

Відповіді: 1 (1 в, 2 г, 3 а, 4 б); 2 (1 в, 2 б, 3 г, 4 а); 3 (1 в, 2 г, 3 б, 4 а)

ГЛОСАРІЙ

АЛЛАХ — найменування Бога в ісламі. Відповідно до ісламу, Аллах єдиний, всемогутній, він створив світ і визначив все в створеному світі, мудрий, милосердний.

АСТРОЛОГІЯ — вчення про зв'язок, що існує між розташуванням небесних світил та історичними подіями, долями людей і народів.

АУТОДАФЕ — початкове оголошення, а згодом і приведення у виконання вироків інквізиції, зокрема публічне спалення засуджених на вогнищі.

БЕРЕСТЯНІ ГРАМОТИ — давньоруські листи й документи XI — XV ст. на березовій корі (бересті). Понад 500 знайдено у Новгороді, кілька — в Смоленську, Старій Руссі, Пскові, Вітебську. Берестяні грамоти свідчать про високу письмову культуру жителів Стародавньої Русі.

БІБЛІЯ — зібрання стародавніх священних книг юдаїзму й християнства; у християнській традиції — «Старий Завіт» й «Новий Завіт».

ВАГАНТ — в середні віки в Західній Європі — мандрівні актори (бігли ченці, студенти, що не завершили навчання), виконавці пісень, учасники гостросатиричних вистав.

ВАСАЛ — персону, яка зобов'язана перед іншою персоною (сеньйором) вірністю й службою. Система васалітету склалася в Західній Європі в період розвинутого феодалізму. Головний принцип: «Васал мого васала — не мій васал».

ВІЗАНТІЙСЬКА КУЛЬТУРА — В історії Візантійської культури виділяють наступні періоди. **1-ший період.** IV — сер. VII ст. Візантія стає наступницею Римської імперії. Відбувається перехід від античної до середньовічної культури. Протовізантійська культура цього періоду носить ще міський характер, але поступово центрами культурного життя стають монастирі. Становлення християнського богослов'я відбувається при збереженні досягнень античної наукової думки. **2-й період.** Сер. VII — сер. IX ст. Відбувається культурний спад, пов'язаний з економічним занепадом, аграризацією міст і втратою ряду східних провінцій і культурних центрів

(Антіохії, Олександрії). Центром промислового розвитку, торгівлі, культурного життя, «золотими воротами» між Сходом і Заходом для візантійців став Константинополь. **3-й період.** Сер. X — XII ст. Період ідейної реакції, зумовленої економічною і політичною кризою Візантії. В 1204 році хрестоносці в ході 4-го хрестового походу здійснили розділ Візантії. Константинополь стає столицею нової держави — Латинської імперії. Православне патріаршество замінюється католицьким.

У світовій культурі візантійській цивілізації належить особливе місце. На протязі всього тисячолітнього існування Візантійська імперія, ввібрала в себе спадщину греко-римського світу й елліністичного сходу, була центром своєї рідної та воістину блискучої культури. Для Візантійської культури характерні розквіт мистецтва, розвиток наукової та філософської думки, серйозні успіхи в галузі освіти. В період X — XI ст. в Константинополі набула поширення школа світських наук. Аж до XIII ст. Візантія за рівнем розвитку освіченості, напруження духовного мислення й барвистості предметних форм культури, безсумнівно, була попереду всіх країн середньовічної Європи.

Перші візантійські концепції в сфері культури й світової естетики сформувалися в IV — VI ст. Вони являли собою сплав ідей елліністичного неоплатонізму і ранньої середньовічної патристики (Григорій Ніський, Іоан Златоуст, Псевдо-Деонісій Ареопагіт). Ідеалом ранньовізантійської культури стає християнський Бог як джерело «абсолютної краси». У працях Василя Кесарійського, Григорія Назіанзіна, Григорія Ніського, в промовах Іоанна Златоуста закладався фундамент середньовічного християнського богослов'я й філософії, в них спостерігається поєднання ідей раннього християнства з неоплатонічною філософією, парадоксальне переплетення античних риторичних форм з новим ідейним змістом. У центрі філософських пошуків знаходиться розуміння буття як блага, що дає своєрідне виправдання космосу, а отже, світу і людині. В пізньовізантійський період найширші пізнання таких православних філософів, богословів, філологів, риторів, як Георгій Геміст Пліфон, Дмитро Кідоніс, Мануїл Хрісолор, Віссаріон Нікейський виклика-

ли безмежне захоплення італійських гуманістів, багато з яких стали учнями й послідовниками візантійських вчених.

Особливості Візантійської культури полягають у наступному: 1) синтез західних і східних елементів у різних сферах матеріального і духовного життя суспільства за панівного становища греко-римських традицій; 2) збереження в значній мірі традицій античної цивілізації, що стали базою розвитку в Візантії гуманістичних ідей і зародження європейської культури епохи Ренесансу; 3) Візантійська імперія на відміну від роздрібненої середньовічної Європи зберегла державні політичні доктрини, що наклало відбиток на відмінність сфери культури, а саме: при тому, що вплив християнства зростав ніколи не згасала світська художня творчість; 4) відмінностях православ'я від католицизму, що проявлялося у своєрідності філософсько-богословських поглядах православних теологів і філософів Сходу, догматиці, літургії, обрядовості православної церкви, системі християнських етичних і естетичних цінностей Візантії.

Розглядаючи свою культуру як вище досягнення людства, візантійці свідомо захищали себе від іноземних впливів: лише з XI ст. вони почали залучати досвід арабської медицини, переводити пам'ятники східної літератури; пізніше виник інтерес до арабської й перської математики, до латинської схоластики й літератури. Книжковий характер Візантійської культури поєднувався з відсутністю суворої диференціації між окремими галузями: для Візантії звична фігура вченого, який пише з найрізноманітніших галузей знань — від математики до богослов'я й художньої літератури. Прагнення до систематизації й традиціоналізм, характерні для Візантійської культури, особливо чітко проявилися в візантійській юридичній науці, початок якої було покладено систематизацією римського права, складанням склепін громадянського права, найбільш значний з яких — Кодифікація Юстиніана.

Неоціненний внесок візантійської цивілізації в розвиток світової культури. Він полягав насамперед у тому, що Візантія стала «золотим мостом» між західною і східною культурами. Вона зробила глибокий і сталий вплив на розвиток культур багатьох країн серед-

ньовічної Європи. Ареал поширення впливу візантійської культури був дуже великий: Сицилія, Південна Італія, Далмація, держави Балканського півострова, Давня Русь, Закавказзя, Північний Кавказ і Крим — всі вони в тій чи іншій мірі стикалися з візантійською культурою. Сприйняття традицій візантійської культури в Болгарії і Сербії, Грузії та Вірменії, у Стародавній Русі сприяло подальшому прогресивному розвитку їх культур.

ВІЗАНТИЙСЬКЕ МИСТЕЦТВО — мистецтво держави Візантії, яке спиралося в своєму розвитку на досягнення античності й довгий час зберігало античні традиції. Візантійці зуміли створити свою художню систему, яка включала елементи художньої культури Давньої Греції, Давнього Риму, Стародавнього Єгипту. З'явився своєрідний візантійський стиль, тісно пов'язаний з новим християнським віровченням. У мистецтві панують суворі правила і канони, а краса матеріального світу розглядається як відблиск неземної божественної краси. Візантійські церкви багато прикрашалися мозаїками й фресками. Мозаїка з кубиків різнокольорових каменів і скляних сплавів була характерною технікою монументального мистецтва Візантії. Для декорування церковних будівель використовувалися кольоровий розпис і позолота. В орнаменті знайшли пристосування християнські мотиви: монограма Христа, голуб, ягня, павич; з рослин — виноградний кущ, колос пшениці, лавровий вінок, оливкова гілка й пальмове листя. З грецьких мотивів були запозичені та стилізовані лист аканта й пальмета. Вершиною художньої культури Візантії вважають храм Св. Софії в Константинополі (V ст.) і церкву Сан-Вітале в Равенні (V — VII ст.). VIII — IX ст. характеризуються протистоянням між іконоборцями і іконошанувальниками. Іконошанування було відновлення, проте Візантійський мистецтво стає все більш умовним, лаконічним, канонічним. У IX — XI ст. у Візантійському мистецтві склався класичний стиль релігійного живопису — іконопис. У пізньому середньовіччі був створений і доведений до найвищої виразності синтез мистецтв. В його основі лежало прагнення до максимально повного вираження головної ідеї християнського світогляду — ідея Бога і божественного походження всього сущого.

ВІЗАНТИЙСЬКИЙ СТИЛЬ — архітектурний стиль, який був характерний для ритуального зодчества Візантійської імперії. Типовим його проявом стало будівництво хрестово-купольних храмів, що відрізняються особливою парадністю та урочистістю зовнішніх і внутрішніх архітектурних форм. Особливість цього стилю — руйнування побутових уявлень про простір. Увагу тут приділяють насамперед організації внутрішнього простору храму, що виробляє враження неземного: купол, що ніби висить в повітрі, двоярусні аркади, прикраси з ажурного кам'яного різьблення, мозаїки. Панівними кольорами візантійського стилю були золотий і смарагдовий.

ВІТРАЖ — орнаментальна або сюжетна декоративна композиція (у вікні, перегородці, дверях у вигляді самостійного панно) із кольорового чи безбарвного скла, або іншого матеріалу, що пропускає світло. Особливо часто використовувався в романській і готичній архітектурі.

ВІДРОДЖЕННЯ, РЕНЕСАНС — період в культурному розвитку країн Західної та Центральної Європи (в Італії XIV — XVI ст., в інших країнах — кінець XV — початок XVII ст.), перехідний від середньовіччя до культури Нового часу, епоха великих географічних відкриттів, відродження гуманістичних ідеалів і духовних цінностей античності. Одночасно це був період первісного нагромадження капіталу, що здійснювався жорстокими методами. Найбільш відмінні риси культури Відродження — антифеодальний в своїй основі, світський характер, гуманістичний світогляд, звернення до античної культурної спадщини, як його «відродження». Носіями нового світогляду стали люди різних професій і різного соціального стану — міська інтелігенція тієї епохи — поети, філософи, філологи, художники — представники тих галузей знань, які, маючи своїм об'єктом людину і все людське, протистояли «схоластичному» вивченню «божественного». Звідси їх найменування гуманісти, а новий світогляд — гуманізм. Гуманісти виступили проти контролю католицької церкви над діяльністю людини та його образом думки. Були піддані критичному перегляду авторитети, традиції й догми, на які спиралася середньовічна мораль і які сковували

вільний розвиток думки; проголошено право на свободу науково-дослідження; виникли світська наука, література і мистецтво. З руйнуванням старих феодально-релігійних уявлень і зі створенням нової системи цінностей, що відповідала буржуазному періоду, був пов'язаний і антропоцентризм нового світогляду.

Центром світобудови біла об'явлена людина, яку розуміли віднині як частину природи, як найбільш досконале її творіння. Людина як міра всіх речей, як героїчна, незалежна, всебічно розвинена особистість, як творча сила в боротьбі з натурою і гнітом церковно-феодального примусу. Цей лейтмотив знаходить яскраве відбиття у всіх галузях мистецтва. В архітектурі він проявляється не тільки в олюдненні пропорцій будівлі (на відміну від готики), але й створенні ідеї поверху як просторового шару для життя й діяльності людини. Вдосконалена техніка олійного живопису й повернення до бронзи як до пластичного матеріалу ще більш сприяли утвердженню самостійності картини й статуї, не порушуючи водночас ідейного й демократичного синтезу мистецтв, їх тісної, органічної взаємодії. Про широкий діапазон гуманістичних ідеалів Ренесансу говорить популярність портретного бюста та захоплення проблемою оголеного акту.

Характерний і блискучий розвиток ілюстрованої книги, поява цілої низки нових графічних технік (ксилографія, різцева граюра, малюнок сангіною, італійський олівець). Весь цикл засобів й областей мистецтва Ренесансу присвячений вивченню і прославленню людини. В культурі Відродження поряд з прогресивними елементами гуманізму й реалізму присутні середньовічні пережитки. Досить згадати про велику роль, яку протягом усього Ренесансу грали теологія і схоластика, магія й астрологія, про захоплення лицарською поезією, про успіхи й вплив чернечих проповідників. Для того щоб проникнути в суть культури й мистецтва епохи Відродження, потрібно чітко уявити собі протиріччя та контрасти, з яких вона зіткана, — протиріччя свободи і рабства, раціоналізму й магії, чуттєвості і аскетизму.

Ренесанс дав світовій культурі величезну плеяду талановитих вчених, діячів літератури й мистецтва. Серед них: філософи й вче-

ні — Микола Кузанський, Піко делла Мірандола, Бруно, Галілей, Макіавеллі, Кампанелла, Монтень, Мюнцер, Кеплер, Парацельс, Коперник; письменники й поети — Данте, Ф. Петрарка, Дж. Бокаччо, Е. Роттердамський, Рабле, Сервантес, Шекспір та ін.; видатні архітектори, скульптори, живописці — М. Пізано, Донателло, А. Росселіно, С. Боттічеллі, П. Перуджино, Леонардо да Вінчі, Рафаель, Джорджоне, Тіціан, Мікеланджело, І. Босх, А. Дюрер. Таким чином, епоха Відродження стала часом переорієнтації людини, та й усієї європейської культури в цілому, яке можна назвати «культурним переворотом». Результатом чого з'явилися: новий суб'єкт культури — незалежна людина, що покладається на власний розум, досвід, знання і вміння; новий об'єкт людської діяльності — практично і теоретично змінюваний світ, одночасно і природний і божественний; нове ставлення до Бога — у гуманістів — нескінченне піднесення людини, у протестантів — хоча й приниження її, однак через особисту віру залишається надія на особисте спасіння; нові соціальні зв'язки — не тільки пов'язані з новою структурою суспільства: буржуа й пролетарями, торговцями й банкірами, але й з професіоналізацією всіх видів діяльності сфери мистецтва, освіти, наук, підприємництва, а також з появою нових релігійних і світських громад, нове ставлення людини до самої себе — у гуманістів сформульоване Рабле: «Роби, що хочеш — твори добро», в протестантизмі закріпилася в двох девізах: «особистий порятунок» та «загальної користі людей один одному».

ГЕРБ — емблема, усталений відповідно до законів геральдики відмітний символічний знак, що належить державі, населеному пункту, дворянському роду або окремій особі тощо. Герби лицарів середньовіччя сягають своїм корінням у сиву давнину. Вони були символічними знаками, за допомогою яких під час бою й військових конфліктів упізнавалися свої вожді, воїни, загони і народи. Перші герби, в принципі, були вже в X столітті. Відомі подібні знаки на аристократичних печатках, якими скріплювалися документи або ж шлюбні узи. Саме ж герби середньовічних лицарів з'явилися на їх щитах в XII столітті. До початку цього сторіччя розвиток

військової справи наситило армії європейських держав, а закуті в зброю воїни стали невпізнанні навіть для своїх соратників. Саме тоді на щитах з'явилися перші герби лицарів середньовіччя, складені з елементів бойових знамен, що існували на той час вже багато століть. Слід враховувати, що функцію відмінності своїх від чужих виконував далеко не тільки цей елемент. З одного боку, це гальмувало розвиток геральдики, проте герби лицарів середньовіччя завдяки цьому факту згодом стали уособленням всього того, що ми їм приписуємо — втілення знатного походження, особистої мужності, бойових заслуг і благородства. Значний вплив на герби лицарів середньовіччя надали хрестові походи в Святу Землю, що почалися з кінця XII століття.

ГЕРЦОГ — у давніх германців військовий вождь племені; в середні віки в Західній Європі великий феодалний володар, з кінця середніх століть один з вищих дворянських титулів.

ГОТИЧНИЙ СТИЛЬ — художній стиль, середньовічної культури країн Західної Європи (між серединами XII й XVI століть). Термін «готика» введений в епоху Відродження як зневажливе позначення всього середньовічного мистецтва, що вважалося «варварським». Готика розвивалася в країнах, де панувала католицька церква, й під її егідою феодално-церковні основи зберігалися в ідеології та культурі епохи готики. Готичне мистецтво залишалося переважно культовим за призначенням і релігійним за тематикою: воно було співвіднесено з вічністю, з «вищими» ірраціональними силами. Особливе місце в мистецтві готики займав собор — вищий зразок синтезу архітектури, скульптури й живопису (вітражі). Незрівнянний з людиною простір собору, вертикалі його веж і склепінь, підпорядкування скульптури динамічним архітектурним ритмам, багатобарвне саяво вітражів робили сильний емоційний вплив на християн.

ГРАФ — у раннє середньовіччя в Західній Європі посадова особа, яка представляє владу короля в графстві. В період феодалної роздробленості графи перетворилися в незалежних великих феодалів. Пізніше граф — дворянський титул.

ГУМАНІЗМ — система світоглядних орієнтацій, центром яких є людина, її самість, високе призначення, та право на вільну самореалізацію.

ДУХІВНИЦТВО — служителі культу, які вважаються посередниками між Богом і людьми й здійснюють культові дії — таїнства, а також виконують роль проповідників віровчення.

ДУХОВНО-РИЦАРСЬКІ ОРДЕНИ — військово-чернечі організації західноєвропейських лицарів, що створювалися під керівництвом католицької церкви в XII — XIII століття під час хрестових походів. мали на меті захист і розширення володінь хрестоносців на Схід, а також територіальні захоплення в Європі. найбільш відомі ордена: іоаннітів, тамплієрів, тевтонський.

ЕПИСКОП — в православній, католицькій, англіканській церквах вища духовна особа, глава церковно-адміністративної території однієї.

ЄРЕСЬ — віровчення, що відхиляються від догматів й організованих форм панівної релігії. В середньовіччі ересі були формою політико-правової ідеології народних мас, оперували тим же комплексом богословських понять, що й церква. Однак, зі Святого Письма ними робилися антицерковні висновки. Аргументація будувалася на текстах Нового Завіту з упором на збережені в ньому окремі ідеї раннього християнства. Чимале значення мав і такий висновок: те, чого немає в Святому Письмі (церковна ієрархія, монастирі, папство та ін.), — все це людська вигадка, що не відповідає волі Бога. Тому одним із засобів боротьби католицької церкви проти ересі стала заборона мирянам читати Біблію. Всі еретики вважали себе справжніми християнами і виступали насамперед проти духівництва та церкви, яка спотворила справжнє вчення Христа. Єретичні рухи підготували базу для Реформації.

ЄРЕТИЧНІ РУХИ — масові виступи мирян й окремих духовних осіб за перегляд релігійних положень, освячених церквою, та за зміни в церковній організації. Один з виявів невдоволення народних мас своїм становищем у суспільстві.

ЖИТТЯ СВЯТИХ — великий відділ християнської літератури, становить з самого зародження християнської церкви на виконан-

ня заповіту апостола Павла: «Пам'ятайте наставників ваших, які проповідували вам слово Боже». Першими життями святих були оповіді про мучеників. Коли церква з гнаної стала панівною, сказання про мучеників були замінені описами життя святих. Життя святих зустрічаються в збірниках змішаного змісту — прологах, мінеях, патериках, календарях, святцях.

ІЄРАРХІЯ — принцип структурної організації складних багаторівневих систем, що полягає в розташуванні частин або елементів цілого в порядку — від вищого до нижчого.

ІКОНОБОРСТВО — боротьба візантійських імператорів з церквою у VIII — на початку IX ст. Імператори закривали великі монастирі, конфісковували їх майно і землю. При цьому було заборонено шанування ікон із зображенням християнського Бога.

ІКОНОГРАФІЯ — 1) систематизація та опис якого-небудь сюжету або особистості, тлумачення їх змісту, символіки, атрибутів; 2) строго встановлена система зображення певного сюжету або особистості; іконографічні системи, як правило, зв'язані з релігійним культом і ритуалом.

ІКОНОСТАС — перегородка з рядами (чинами) ікон, що відокремлює вівтар від основної частини православного храму.

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ — папська грамота, яка давала віруючим відпущення гріхів, тобто звільнення від покарання за скоєний гріх. Торгівці індульгенціями викликали обурення, вимога покінчити з нею була одним з гасел Реформації.

ІНКВІЗИЦІЯ — судова установа католицької церкви, створена в XII Іст. для боротьби з еретиками. У більшості країн Європи скасована у XVIII ст.

ІНТЕРДИКТ — заборона проводити богослужіння. Супроводжувався закриттям храмів, заборною хрестити дітей, хоронити померлих на кладовищах тощо.

ІСЛАМ — наймолодша світова релігія, яка виникла в Аравії в VII ст. Іслам проповідує віру в єдиного бога — Аллаха. Символ віри мусульманина складають сім основних догматів (вчень) про: 1) надприродні сили; 2) священні книги — Коран і Суна; 3) загробне життя; 4) кінець світу; 5) приреченість; 6) священну війну з невірними — джихад; 7) безсмертя душі.

ІСЛАМСЬКЕ МИСТЕЦТВО — мистецтво, що знаходяться під впливом мусульманських релігійних поглядів і активно виражає ідеологію ісламу. Це мистецтво християни називали стилем сарацинів. Магометанство забороняло зображення живих істот; натомість ісламське мистецтво створило повну багатоті фантасії орнаментику в оздобленні поверхонь. Основними елементами ісламської архітектури є підковоподібні арки й своєрідні сталактитові форми склепінь. Стіни покриваються орнаментом точного й чіткого малюнка з використанням геометричних і рослинних мотивів. Така орнаментика виникла на основі запозичення елементів арабської писемності та широко застосовувалася на ліпних роботах, що прикрашали стіни, або на фаянсових плитках яскравих забарвлень. Для декоративно-ужиткових виробів ісламського мистецтва характерно застосування техніки інтарсії, для якої використовувалася перламутр. Ця техніка стала предметом наслідування, зокрема вона знайшла поширення в Італії.

КАРДИНАЛ — у католицькій церкві вища після Папи римського духовна особа.

«КАРОЛІНЗЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ» — час правління Карла Великого, який характеризувався підйомом культури. Каролінзьке відродження торкнулось головним чином придворних і чиновників, тому після розпаду імперії швидко згасло.

КАТОЛІЦИЗМ — напрямок в християнстві. поділ християнської церкви на православ'я і католицизм відбулося в 1052–1204 рр. католицька церква відрізняється суворою централізацією, ієрархічним характером. Її монархічним центром є папство. Глава — Римський Папа, резиденція якого знаходиться у Ватикані. Джерела віровчення — Святе Письмо й Святе Передання. особливість католицизму на відміну від православ'я — додавання до «символу віри» (в догмат «Трійці»: єдність Бога-Отця, Сина і Святого Духа) філіюкве, згідно з яким Святий Дух виходить не тільки від Бога-Отця, але й Сина, наявність догмату про непорочне зачаття Марії та її тілесне вознесіння, про непогрішність папи, різке розмежування між кліром і мирянами; обов'язкова безшлюбність духовництва.

КИЇВСЬКОЇ РУСІ КУЛЬТУРА — культура першої давньоруської держави, що виникла в IX ст. в результаті політичного об'єднання східнослов'янських і окремих неслов'янських племен. Формування державності сприяло етнічній консолідації, об'єднанню давньоруських народностей і становленню єдиної культури на основі багатой культурної спадщини східних слов'ян. Культура Київської Русі являла собою нову духовність слов'янського народу, обумовлену визріванням феодальних відносин і формуванням великоруської народності. Вона не була єдиною: були відмінності між культурами князівсько-дружинного середовища й нижчих шарів суспільства. Століттями панувало мистецтво вищої феодальної знаті, яке живилося усною народним епосом, фольклором. Тісна взаємодія цих культур пояснювалось ідеями консолідації руських князівств, що надавало художній культурі дух високої громадянськості та загальнонаціональний характер. На культуру Київської русі дуже вплинули Північна Європа, Візантія і країни Сходу. Культурні контакти посилювалися завдяки прийняттю Київською Руссю християнства. Русь домонгольського періоду не поступалася в культурному відношенні країнам Європи.

КОРАН — головна священна книга мусульман, збірник проповідей, обрядових й юридичних настанов, молитов, повчальних розповідей і притч, виголошених Мухаммедом у Мецці й Медині. Наразі в окремих арабських країнах (наприклад, Саудівській Аравії) Коран офіційно вважається конституцією держави. У ряді мусульманських держав, що стоять на принципах ісламського фундаменталізму (Іран, Судан, Афганістан тощо), Коран розглядається як найважливіший нормативно-правовий акт, який має силу закону.

ЛИЦАРСТВО — в країнах Західної та Центральної Європи (X — XVI ст.) привілейований соціальний шар, в широкому сенсі всі феодали-воїни, в вузькому — тільки дрібні світські феодали (нижча категорія дворянства, що отримала цей титул за службу), що знаходилися в стосунках васалітету зі своїми сеньйорами. В лицарському середовищі були вироблені поняття, що ідеалізували лицарство: про шляхетність, честь, обов'язок. Феномен лицарства вніс у культуру ряд громадських ціннісних установок: піднесена

любов до жінки, самоцінності честі та гідності, вірність даному слову бездоганна манера поведінки; відхилення від етикету навіть у дрібницях могло впустити достоїнство лицаря в очах інших членів привілейованого класу. До європейських лицарів близькі сипаї в Османській імперії, самураї в Японії.

ЛИЦАРСЬКИЙ РОМАН — епічний жанр середньовічної куртуазної літератури, який змінив героїчний епос (XII — XIV ст.). У центрі ідеалізований образ героя-лицаря, його подвиги в ім'я власної слави, любові, релігійно-морального досконалості. (наприклад, роман «Трістан та Ізольда».

ЛИЦАРСЬКИЙ ТУРНІР — військове змагання лицарів у середньовічній Західній Європі. Імовірно, турніри почали проводитись з другої половини XI століття. Батьківщина турнірів — Франція.

МЕДРЕСЕ — з IX століття в мусульманстві середня і вища школа, котра готує служителів культу, вчителів, а також службовців державного апарату в країнах Близького і Середнього Сходу.

МЕЙСТЕРЗИНГЕРИ — в Німеччині XIV — XVI ст. — члени професійних об'єднань (гільдій) поетів і співаків з городян.

МЕНЕСТРЕЛЬ — 1) в середньовічній Англії та Франції — співак, музикант, потішники й декламатор (зазвичай і поет) при дворі знатного феодала або мандрівний; 2) в Англії та Франції XIV — XVIII ст. — назва музиканта-професіонала.

МЕЧЕТЬ — мусульманська культова споруда. з VII — VIII ст. Мала прямокутний двір, оточений галереєю й багатоколонний молитовний зал, у X столітті з'явилися айва по осях двору, а пізніше монументальні портали на головному фасаді.

МІНАРЕТ — баштоподібна споруда при мечеті, з якої скликають мусульман на молитву.

МОЗАЙКА — зображення чи візерунок, виконані з кольорових каменів, смальти, керамічних плиток, шпону та інших матеріалів.

РОМАНСЬКИЙ СТИЛЬ — стиль в мистецтві Західної Європи X — XIII ст., котрі пов'язаний з давньоримською культурою. Відрізняється суворою, кріпосного характеру архітектурою, високим рівнем розвитку обробки металу, дерева, емалі. Релігійні споруди

романського стилю успадковують багато ознак римської архітектури, відрізняються монументальністю й раціональністю конструкцій, багатофігурними скульптурними композиціями, створюючи враження потужності й певної приземленості на відміну від готичного стилю.

СЕНЬЙОР — 1) феодал, землевласник, у феодалній залежності від якого перебували селяни (а часто і городяни); 2) феодал, в особистій залежності від якого знаходилися дрібніші феодали — васали.

СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА — європейська культура в період з V ст. н. е. до XVII ст. (умовно поділяється на три етапи: культура раннього середньовіччя V — XI ст.; середньовічна культура XI — XIII ст.; культура пізнього середньовіччя XIV — XVII ст.). Початок середньовіччя збіглося з відмиранням еллінської-класичної, античної культури, а кінець — з її відродженням у Новий час.

Матеріальну основу середньовічної культури становили феодалні відносини; вона формувалася в умовах панування натурального господарства, нерозвиненості торгово-грошових відносин. Політична сфера середньовіччя представляла насамперед панування військового стану — лицарства, засноване на поєднанні прав на землю з політичною владою. Цю сферу культури відрізняла ієрархічна вертикаль, де соціальні відносини сеньйора і васала будувалися на принципі договору, родинних зв'язків, особистої відданості й покровительства, що скріплюють «роздроблене суспільство». З утворенням централізованих держав формувалися стани, що складають соціальну структуру середньовічного суспільства — духівництво, дворянство й інші жителі, пізніше названі «третім станом», народом. Духівництво піклувалося про душу людини, дворянство займалося державними і військовими справами, народ працював. Слід підкреслити, що середньовіччя — це епоха численних воєн.

Середньовіччю було властиво об'єднання людей в різні корпорації (чернечі і лицарські ордени, селянські громади, таємні товариства). В містах роль таких корпорацій насамперед грали цеху — організації, що регулюють процес виробництва й захищають своїх

членів від посягання феодалів. Саме в цеховому середовищі виробилося принципово нове ставлення до праці. Ремісник знаходив в ньому не тільки засіб існування, а й задоволення. Створюючи яскравий, неповторний виріб, майстер затверджувався у власній значущості. В результаті, в містах народилася незвичайна до того ідея, що людина не тільки частина якоїсь спільноти, а й індивідуальність, цінна не знатністю або святістю, а своїм талантом, що виявляється в повсякденній праці. Нарешті, виникло принциповим нове уявлення про працю як дар Божий. Таким чином, вільний городянин середньовічної Європи з'явився носієм нових цінностей, провісником нового світу.

Домінантою духовного життя середньовіччя була релігійність, яка обумовлювала роль церкви як найважливішого інституту культури. Церква виступала й як світська сила в особі папства, що прагнула до панування над християнським світом. Задача церкви була досить складна: зберігати культуру церква могла лише ставши мирською, земною, а розвивати культуру можна було тільки шляхом поглиблення її релігійності. Тобто церква мала, розвиваючи своє «небесну» життя в вищих формах релігійності, спуститися в світ і, перетворюючи його в Град Божий, жити «земним» життям. Ця суперечливість була висловлена християнським мислителем Августиним Блаженным (354–430 рр.) в його роботі «Про град Божий» (413 р.), де він показав історію людства як одвічну боротьбу двох градусів — Граду земного (спільності, заснованої на мирській державності, на любові до себе, доведеної до презирства до Бога) і Граду Божого (духовної спільності, побудованої на любові до Бога, доведеної до презирства до себе). Августин висунув думку, що віра і розум — це лише два різних види діяльності одного роду мислення. Тому вони не виключають, а доповнюють один одного. Розум є мислення з розумінням, а віра — мислення зі схваленням. Звідси висновок, що віра дає розумові істини, які він повинен потім прояснити, а в проясненні істини людина міцніше вірить. Таке ототожнення знання божественних істин при земному існуванні людини з філософією послужило підставою для розвитку могутньої течії середньовічної філософії — схоластики. Проте боротьба думок про

ідею «двох істин», про взаємодію віри й розуму йшла на протязі століть. В XIV ст. восторжествувала радикальна думка, обґрунтована Вільямом Оккамом (128 – 1349 рр.): між вірою і розумом, філософією і релігією немає і не може бути в принципі нічого спільного. А тому вони повністю незалежні одна від одної і не повинні контролювати одна одну.

Становлення буржуазних економічних відносин і пов'язана з цим зростаюча приземленість світоглядних інтересів людини дають імпульс розвитку знань. Але середньовічна наука виступає як осмислення авторитету даних Біблії. На думку церковних ідеологів, гріховним є всяке знання, якщо воно не має своєю метою пізнання Бога. Разом з тим складається схоластичний ідеал знання, де високий статус набуває раціональне знання і логічний доказ, знову ж поставлені на службу Богу й церкві. Разом з тим розвитку науки сприяло її зближення з викладанням, а згодом і формування системи освіти. З'являється велика кількість перекладів з арабської і грецької — книг з математики, астрономії, медицини. Вони стають стимулом інтелектуального розвитку. Саме тоді зароджуються вищі школи, а потім і університети. Перші університети з'являються на початку XIII ст. (Болонья, Париж, Оксфорд, Монпельє). До 1300 р. в Європі існувало вже 18 університетів, які перетворилися в найважливіші культурні центри. Університети пізнього середньовіччя будувалися за Паризьким зразком, з обов'язковими чотирма «класичними» факультетами: мистецтв, теології, права і медицини.

У пізніє середньовіччя Європа вийшла на стежку технічного прогресу: були винайдені годинник, налагоджене виробництво паперу, з'явилися дзеркало, окуляри, проводилися медичні досліді. Одночасно удосконалювалося ремесло, почали використовуватися водяний і повітряний млини, були розроблені нові конструкції підйомників для будівництва храмів. Механічні винаходи кривошипа і маховика дозволили зробити млин універсальним двигуном, стали з'являтися перші машини. Все це створювало матеріальну основу для виникнення «нової» Європи. Відповідно змінювалося й духовне життя суспільства, художня література набуває світський

характер, набирає силу тенденція звернення до земного життя. Особливим явищем стала лицарська література. Трубадури говорили про пригоди, любов, перемоги. Розвивається епос, який залишив у спадок такі талановиті твори, як французька поема «Пісня про Роланда» і німецька «Пісня про Нібелунгів». Зростаючу увагу до людини, її пристрастей блискуче висловив Данте Аліґ'єрі (1265–1321) в «Божественній комедії», де він показав грішників, як людей, котрі сумують за земним життям. На початку другого тисячоліття відбувається синтез романської мистецької спадщини і християнських основ європейського мистецтва. Його основним видом до XV століття стало зодчество, вершиною якого був католицький собор. З кінця XIII ст. провідним стає народжений міським європейським життям готичний стиль. За легкість і ажурність його називали «симфонією в камені».

Загалом мистецтво середньовіччя характеризується традиціоналізмом, нерозвиненістю особистісного начала, але разом з тим воно показує, що середньовічна культура пізнього періоду виражає не застиглий назавжди стан людини і його світу, а живий рух. Такий висновок можна зробити з урахуванням історичної тривалості світової культури. Проте в порівнянні з динамікою античного світу тисячоліття, назване середньовіччям було не кращим етапом у розвитку європейської, та й світової, цивілізації. Середньовічна культура глибоко суперечлива. В ній відбивається роздробленість буття й тяга до всеєдності; прикріпленість людини до землі, своєї громади, маєтку і християнська універсальність людини, далека від ідеї національно-станової обмеженості; страдницьке зречення від світу й прагнення до насильницького перетворення світу (хрестові походи). Ця суперечливість виступала рушійною силою розвитку культури, в ході якої людина поступово звертається до самої себе, а не тільки до Бога. Такий переворот в світовідчутті людей стався в епоху Відродження.

СМАЛЬТА — кольорове непрозоре скло у вигляді невеликих кубиків або платівок, застосовуване для виготовлення мозаїк у декоративно-ужитковому, в тому числі ювелірному мистецтві.

СТАНИ — великі угруповання людей, котрі умовно об'єднані своїм правовим та економічним становищем у соціальній ієрархії, тобто соціальній структурі суспільства. Відрізняється від таких понять як суспільний клас, суспільний прошарок, соціальна страта.

СУЛТАН — титул мусульманського, світського правителя, а також великий феодал у мусульманських країнах Західної Африки.

ТЕОЛОГІЯ — сукупність релігійних доктрин про сутність та дії Бога (у християнстві, іудаїзмі, ісламі). Передбачає концепцію особистості абсолютного Бога, який передає знання про себе в одкровенні.

УНІВЕРСИТЕТ — автономний вищий навчальний заклад, тип якого виробився в Європі за середньовіччя. В університеті об'єднується низка факультетів для підготовки фахівців високої кваліфікації з точних, природничих і гуманітарних наук.

ФРЕСКА — техніка розпису стін водяними фарбами по сирій штукатурці, вбирає їх до певної глибини, що забезпечує міцність барвистого шару. Виникла в древніх культурах Сходу, потім проникла в античне мистецтво. в середньовіччі поступилася місцем мозаїці й вітражу. Починаючи з епохи Відродження знову поширилася по всій Європі. фреска — в широкому сенсі — будь-який монументальний розпис.

ХАДЖ — паломництво в ісламі, пов'язане з відвідуванням Мекки та її околиць та/або в Медину до гробу Мухаммеда. Здійснюється у перші десять днів місяця зуль-хіджжа. Вважається, що хадж повинен здійснити кожен спроможний на це мусульманин, хоча б один раз у житті, — розглядається у мусульман подвигом благочестя.

ХІДЖРА — переселення Мухаммеда і перших мусульман з Мекки до Медіни (відповідно до мусульманської традиції) у 622 р.; рік хіджри прийнятий за початок мусульманського літочислення.

ЧЕРНЕЧИЙ ОРДЕН в католицтві, а з певного часу й у деяких протестантів — спільнота ченців, члени якого дотримуються загального статуту, принісши під час вступу в рочисті обітничі.

ШАРІАТ — звід законів, складених на основі Корану і Суні в період феодалізму в країнах поширення ісламу. Містить норми

спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного прав, регламентує молитву, піст тощо.

ШЕЙХ — старий, старець, старійшина, старший, старшина, староста, світський або духовний керівник і пастир. Слово шейх вживалося в до ісламській Аравії вже задовго до народження пророка Мухаммеда. В ті далекі часи це слово значило просто старшого, старійшину роду, старшину племені. З поширенням ісламського віровчення шейхами також стали називати наймудріших і найповажніших людей з точки зору ісламського віровчення. Керівник ордену дервішів або іншої організації в ісламі, почесне звання мусульманського духовенства, знавців та викладачів релігійних дисциплін, людей відомих своїм благочестям.

Використана література

1. Герчанівська П. Е. Культурологія: термінологічний словник. Київ: Національна Академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. 439 с.
2. Кононенко Б. И. Большой толковый словарь по культурологии. Москва: Вече; АСТ, 2003. 509 с.
3. Словник історичних термінів і понять. Навчально-методичний посібник/Укладачі Л. О. Рощина, О. В. Беліков, А. М. Фесенко. Донецьк: Державний університет інформатики і штучного інтелекту, 2008. 55 с.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. 100 великих святих Православия. Авт.-сост. Е. В. Ванькин. Москва: Вече, 2011. 432 с.
2. Арнаутова Ю. Е. Колдуны и святые: Антропология болезни в средние века. Санкт-Петербург: Алетейя, 2004. 398 с.
3. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в Средние века. Москва: Наука, 1991. 240 с.
4. Бокань В. Польовий Л. Історія культури України. Навч. посіб. 3-вид., стереотип. Київ: МАУП, 2002. 256 с.
5. Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. Киев: Наукова думка, 1982.
6. Ваньянц А. МОСКВА 3 ападноевропейское Средневековье. 2-с изд., испр. Москва: Айрис-Пресс, 2004. 736 с.
7. Вейс Г. История культуры народов мира. Расцвет Византии. Арабские завоевания. Москва: Эксмо, 2006.
8. Власть, общество, индивид в средневековой Европе. Отв. ред. Н. А. Хачатурян; сост. О. С. Воскобойников. Москва: Наука; РАН; МГУ и Москва МОСКВА В. Ломоносова, 2008. 600 с.
9. Гаврилов Д. А, Наговицын А. Е. Боги славян. Язычество. Традиция. Москва: Рефл-Бук, 2002. 464 с.
10. Гофф Ж. Л. Цивилизация средневекового Запада. Пер. с фр. Москва: Прогресс, 1992.
11. Гуревич А. Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. Москва: Искусство, 1989.
12. Давня історія України в 2-х кн.: Кн. 1./Толочко П. П. (керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. Київ: «Либідь», 1994. 240 с., іл.
13. Джаксон Т. Н., Коновалова И. Г. Древняя Русь в свете зарубежных источников в пяти томах. Т. 3. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 251.
14. Древняя Русь в средневековом мире: Энциклопедия. Под ред. Е. А. Мельниковой, В. Я. Петрухина. Москва: Ладомир, Б. г., 991 с.
15. Енциклопедичний словник символів культури України/за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. 5-е вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В. Москва, 2015. 912 с.
16. Захаров В. А., Чибисов В. Н. Орден госпитальеров. Санкт-Петербург: Алетейя, 2009. 464 с.
17. Зюмтор П. Опыт построения средневековой поэтики. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. 544 с.
18. Історія світової культури: Навч. посіб./Керівник авт. колективу Л. Т. Левчук. 3-те вид., перероб. і доп. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 400 с.
19. Хома І. Я. Історія української культури: навч. Посібник. За ред. І. Я. Хоми. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 356 с.
20. История Средних веков. В 2 т. Т. 1: Учебник. Под ред. С. П. Карпова. 6-е изд. Москва: Изд-во Моск. ун-та; Печатные Традиции, 2008. 681 с.
21. История средних веков: В 2 т. Т. 2: Раннее новое время: Учебник. Под ред. С. П. Карпова. 4-е издание. Москва: Изд-во Моск. ун-та; Высшая школа, 2003. 432 с.
22. История украинской культуры: учеб. пособ. для студ.-иностранцев всех специальн. Под ред. Е. А. Петутиной. Харьков: НТУ «ХПИ», 2012. 122 с.
23. История частной жизни. Под общ. ред. Ф. Арьеса, Ж. Дуби. Т. 2.: Европа от феодализма до Ренессанса. Пер. с фр. Е. Решетниковой, П. Каштанова. Москва: Новое литературное обозрение, 2015. 784 с.
24. Карпов А. Ю. Владимир Святой. Москва: Молодая гвардия, 2004. 489 с.
25. Карпов А. Ю. Княгиня Ольга. Москва: Молодая гвардия, 2009. 367 с.
26. Карпов А. Ю. Ярослав Мудрый. Москва: Молодая гвардия, 2001. 618 с.
27. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. Санкт-Петербург: Евразия, 2005. 640 с.
28. Лосский В. Н., Успенский Л. А. Смысл икон. Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2014. 336 с.

29. Машке Э. Немецкий орден. Пер. с нем. Соловьевой Веры. Санкт-Петербург: Евразия, 2003. 256 с.
30. Памятники латинской средневековой литературы. X–XI века. Отв. Ред. М. С. Касьян. Москва: Наука, 2011. 895 с.
31. Панорама Средневековья. Энциклопедия средневекового искусства. Под ред. Р. Бартлетта. Москва: Интербук Бизнес, 2002. 336 с.
32. Петкова С. М. Справочник по мировой культуре и искусству. Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. 506 с.
33. Салимбене де Адам Хроника. Пер. с лат. Москва: РОССПЭН, 2004. 984 с.
34. Свод древнейших письменных известия о славянах в 2 томах. Отв. ред. Л. А. Гиндин, Г. Г. Литаврин. Т. 1. Москва: Восточная литература; РАН, 1994. 473 с.
35. Свод древнейших письменных известия о славянах в 2 томах. Отв. ред. Л. А. Гиндин, Г. Г. Литаврин. Т. 2. Москва: Восточная литература; РАН, 1995. 589 с.
36. Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Москва: Индрик, 2004. 320 с.
37. Словарь средневековой культуры. Под ред. А. Я. Гуревича. Москва: РОССПЭН, 2003.
38. Тань Аошуан Китайская картина мира: Язык, культура, ментальность. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 232 с.
39. Хвосткова К. В. Византийские цивилизации как историческая парадигма. Санкт-Петербург: Алетейя, 2009. 207 с.
40. Хвосткова К. В. Особенности византийской цивилизации. Москва: Наука, 2005. 197 с.
41. Черная Л. А. История культуры Древней Руси. Москва: Логос, 2007. 288 с.; ил.
42. Шестаков В. Философия и культура эпохи Возрождения. Расцвет Европы. Москва: Нестор-История, 2007. 280 с.

Навчально-методичний посібник

Г. І. Савонова

**УРОКИ ІСТОРІЇ
КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ:
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
7 КЛАС**

(українською мовою)

Підписано до друку 28.12.2017 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Minion Pro. Ум. друк. арк. 10,7.
Наклад 100 прим. Зам. №4495

Видавець і виготовлювач:
ТОВ «Друкарня Мадрид»
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11
Тел.: (057) 756-53-25
www.madrid.in.ua info@madrid.in.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №4399 від 27.08.2012 року